
THE KASHMIR SERIES
OF
TEXTS AND STUDIES.

Kashmir Series of Texts and
No. XXXI.

THE
SWACCHANDA-TANTRA
WITH COMMENTARY

BY
KSHEMARĀJA.

EDITED WITH NOTES

BY
PANDIT MADHUSUDAN KAUL SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.,
Superintendent Research Department,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of
His Highness Lieut.-General Mahārāja
SIR PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,
G. C. S. I., G. C. I. E.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

BOMBAY:

PRINTED AT THE 'NIRVATA-SAGAR' PRESS.

1921.

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेहयान्
देशोऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरयत्सर्ववन्द्यत्वमाप॥१॥

तरत तरता संसारान्धि विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सष्टयान्तासमुत्पद्यदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

कादमीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३१

श्रीखच्छन्दतन्त्रम्

श्रीमहामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेतम्

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रज्ञविद्याप्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये

तदध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदन-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संगृह्य, संशोधन पर्यायाङ्कन विवरणादिसंस्करणोत्तर

पाध्यायविद्वत्परिपत्तंमताधुनिकमुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुम्बय्यां

‘निर्णयसागर’ मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतम्

संवत् १९७७

ख्रीस्ताब्दः १९२१

कादमीर-श्रीनगर

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणायधिकाराः प्रोक्तमहाराजवयंः
स्वायत्तीकृताः सन्ति)

(All rights reserved).

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya nagar' Press
23, Koli hat Lane, Bombay.

Published by Pandit Madhusudan Kaul Shastri, M A, M O L,
for the Research Department,
Jammu and Kashmir State, SRINAGAR

SRI-SWACCHANDA-TANTRAM.

PREFACE.

The present edition of the Swacchanda-Tantram¹ with the "Uddyota" is based on collation of the following manuscripts:—

A.—Belongs to Pandita Rājā Rām S'āstri, late Principal of the Rājakiya Pāṭhasālā, Srinagar. The Ms. is an old one and written out on old Kashmiri paper in S'āradā character. It is generally correct. A copy of the same by Pandita Sridhara Gādaroo, who formerly worked in this office, lies in the Library of this Department.

B.—This was written out by Rājānaka Ratnakantha in 1608 Anno S'āka as is manifest from the colophon² of the first Patala. It is very old and belongs to Pandita Kantha Kaula Sahib of Purushayār, Srinagar, Kashmir. Character, old S'āradā. Paper,

1. The Honourable Sir John Woodroffe of the Calcutta High Court was found by my predecessor to use the edition of this book prepared by this Department, and Pandita Hara Bhatta, a Pandita of this Department, was suspected to have given him assistance by way of supplying him with the edited text of this Department. But the Home Minister, Jammu and Kashmir State, after instituting full enquiries in the matter, dropped it for reasons on record in this office.

2. The colophon runs thus— (ललितो मया रत्नकण्ठेन ।
वसुभ्राष्टिमिते शके (१६०८) लौकिके संवत् ६२, i. e.; 4762) i. e. "Has been copied by me Ratna Kantha in 1608 S'āka year," corresponding to the Lankika year 4762"

Kashmiri. Leaves, worm-eaten and repaired here and there. The Ms. is bound in leather and carefully preserved. Slips of pen are occasionally met with herein.

C.—This Ms. belongs to Pandita Lasa Dutta of Srinagar. It is written out on Kashmiri paper in S'aradâ character. It does not seem to be very old and there are some mistakes sparsely found in the book.

In preparing this Tantram for the press the Pandits of this Department have, as usual, contributed their mite to make the edition really useful and interesting by their learned labour and scholarly help for the Sanskrit knowing public, especially for those who are keenly interested in the Tantrik lore. For this they deserve my heartfelt thanks. The English staff too has similarly won my thanks as it has in every way facilitated the preparation of the book for the Press.

Srinagar, Kmr. }
3rd Nov. 1920. }

MADHUSUDAN KAUL,

SRI-SWACCHANDA-TANTRAM.

INTRODUCTION.

Introductory.

The Swacchanda-Tantram is one of the leading Tantras of the Dakṣiṇī-chāra as it panegyrises and initiates into the secret worship of *Aghora*, the Right mouth of the *Suacchanda Bhairava*.¹ Unlike *Mrgendra* & *Matanga*, Tantras of the *Dakṣiṇāchāra* where the doctrines discussed are understood to represent the dualistic school of philosophy, the *Suacchanda Tantra* adheres to the purely monistic side or the *Advaita System* of the *Sāiva* Philosophy and is considered to be one of the best authorities on the *Sāivastie Initiation* or *Siva Dīkṣā*, its chief theme being meditation (*Uṇṣāṇā*) and ritual (*Kṛiyā*). The very name² of the book indicates its inborn tendency towards the pure monism which, to distinguish it from other systems of philosophy, may safely be designated as the *Trika* system of Kashmir.

---

1 *Suacchanda Bhairava* is represented as having the five faces *Isāna*, *Tatpuruṣa*, *Sadyojāta*, *Vāmadeva*, & *Aghora*, (respectively representing, in name, *Urdhva Vaktra*, *Pārva Vaktra*, *Paschima Vaktra*, *Dakṣiṇa Vaktra*, & *Vama Vaktra*) which are the symbols of His fivefold glory : i. e. *Chit*, *Ananda*, *Icchā*, *Jñāna* & *Kṛiyā*. The same divine faces are said to be the five respective sources of *Ūrdhva mādya*, *Pūrṇamādya*, *Paschimamādya*, *Dakṣiṇāmādya* & *Vāmadmādya*.

2 *Suacchanda* is synonymous with *Sicatantra* or one possessed of *Sicātāntrya* or *Free Will*, the keynote of the *Kashmiri Sāivism*.

- (4) Parâprâves'ikâ.
- (5) Swacchandoddyota.
- (6) Vijñânabhairavoddyota.
- (7) Netra-Uddyota.
- (8) Pratyabhijñâ Hṛdaya.
- (9) Spanda Nirmaya.
- (10) Spanda Sandoha.
- (11) Dwanyâloka-lochanoddyota.
- (12) Tikâ on Sâmba-pañchâs'ikâ.

Another work namely *Tattwa sandoha viz., (Shat-Trimsattattwa sandoha)* has been ascribed to *Kṣhemarāja* by Mr. J. C. Chatterji (see his *Kashmir 'Saivism'* page 35) which seems to be open to objection, as several quotations from the *Dīpikâ* (Comm. on *Yoginī Hṛdaya* by *Amṛtānanda Nātha*, pupil to *Punyānanda Nātha*) on *Yoginī Hṛdaya*, clearly entitle *Amṛtānanda Nātha* to the authorship of the book in question.

Arrangement Observed in the Swachhandatantram.

The *Tantram* consists of fifteen *Patalas* or chapters. No sense of harmony seems to have adequately been used in the arrangement of the chapters as some of them are unproportionally lengthy while the others are very small. The names of the *Patalas* are given below, each one of them indicating the subject it deals with:—

- (1) मन्त्रोद्धारः ।
- (2) अर्चाधिकारः ।
- (3) अविवासः ।
- (4) दीक्षाभिषेकप्रकाशनम् ।
- (5) तत्त्वादिदीक्षाप्रकाशनम् ।
- (6) पञ्चमणवाधिकारः ।
- (7) आन्यन्तरवालाधिकारः ।
- (8) अंशरुनिर्णय... सर्वव्यवहारनिरूपणम् ।
- (9) अभीष्टसिद्धिसाधनम् ।
- (10) भुवनादिदीक्षानिरूपणम् ।

- (11) तत्त्वाध्वसृष्ट्यादिनिरूपणम्...मनांतरवादिनां तत्तत्त्वस्थितिनिरूपणम् ।
 (12) धारणादिक्रमेण तत्त्वानां साक्षात्कारनिरूपणम्-३२ अनुष्ठानभेदाः ।
 (13) यागाराधनम् ।
 (14) मुद्रालक्षणम् ।
 (15) छुम्मानिरूपणम् ।

Conclusion.

In fine, the Swacchanda-Tantram is one of the best Mantra S'āstras. The dogmatic formulas discussed therein can be apprehended only with the aid of the best S'aiva Teachers of the Valley. What with its fascinating treatment of the Ritual or S'aivaistic Initiation, what with its description of charms and the Mantra S'akti, and lastly, what with its dealings with the occult and wondrous powers of the Yoga, Swacchanda-Tantra ranks high among other Tantras as it chiefly aims at the realization of the *Advaita Tattva* or the height of spirituality which is but an unalloyed bliss.

Srinagar, }
 3rd Nov. 1920. }

MADHUSUDAN KAUL.

ओं नमः स्वातन्त्र्योद्भासितविश्वमूर्तये स्वतन्त्रभारकाय १

अथ

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम् ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यक्षेमराजकृतोद्घोताख्य-
विवरणोपेतम् ।

(प्रथमः पटलः)

विश्वैकरूपविश्वात्मविश्वसर्गादिकारणम् ।
परप्रकाशवपुषं स्तुमः स्वच्छन्दभैरवम् ॥ १ ॥
प्रसरच्छक्तिकल्लोलजगल्लहरिकेलये ।
सर्वसंपन्निधानाय भैरवाम्भोधये नमः ॥ २ ॥
एकैव बोधजलधेः शक्तिशुक्तिर्जयत्यसौ ।
यदन्तर्निर्गिलं भाति मुक्तामयमिदं जगत् ॥ ३ ॥
स्मृतिमात्रविनिर्धृतनिःशेषाज्ञानकिल्बिषाः ।
गुरुसूक्तवरस्फारा विजयन्ते जगत्रये ॥ ४ ॥
तत्सेवाविमलव्यक्तमहामाहेशदर्शनः ।
क्षेमराजो विवृणुते श्रीस्वच्छन्दनयं मनाक् ॥ ५ ॥

अभिनवबोधादित्य-

द्युतिविकसितहृत्सरोजान्मे ।

रसयत सरसाः परिमल-

मसारसंसारवासनाशान्त्यै ॥ ६ ॥

इहानुजिघृक्षारससरसहृदयपरसंवित्संमु-
खीकृतो ग्रन्थमवतारयितुं कश्चिद्देवीशिष्य
आह

कैलासशिखरासीनं

भैरवं विगतामयम् ।

चण्डनन्दिमहाकाल-

गणेशवृषभृङ्गिभिः ॥ १ ॥

कुमारेन्द्रयमादित्य-

ब्रह्मविष्णुपुरःसरैः ।

स्तूयमानं महेशानं

गणमातृनिषेवितम् ॥ २ ॥

सृष्टिसंहारकर्तारं

विलयस्थितिकारकम् ।

अनुग्रहकरं देवं

प्रणतार्तिविनाशनम् ॥ ३ ॥

मुदितं भैरवं दृष्ट्वा

देवी वचनमब्रवीत् ।

इहं परमेश्वरस्य चिदानन्दघनस्य ब्रह्मदर्श-
नोक्ततत्त्वातिशायिनः स्वच्छन्दभैरवस्फुरत्तात्मा
परमार्थः, इति—भगवतः शास्त्रस्य चास्य तदेवा-
भिधानम् । तस्य स्वात्मैकरूपपञ्चकृत्यकारित्व-
मित्याशयेन 'सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकरं देवं मुदितं
भैरवं दृष्ट्वा देवी वचनमब्रवीत्' इत्युक्तम् । तत्र
देवः—शिवादिक्षित्यन्ताशेषसृष्ट्यादिक्रीडापरः,
तावदशेषोत्कर्षतया विजिगीषुः, तदभिन्नत्वात्
विश्वस्य जगद्व्यवहाररूपतयापि द्योतमानः,
शिवमन्त्रमहेश्वरादिभिः स्तूयमानः, सर्वेषामग-
तीनां गतिः प्राप्योऽभिन्नबोधसारश्च, यथोक्तं
'दिवु क्रीडादौ' इति । भैरवो—विश्वभरणरवण-
वमनरूपः, भीरूणामभयमिति व्युत्पत्त्या सं-
सारिणामभयदः, भयं भीः संसारत्रासः तथा
जनितो रवः आक्रन्दः भीरवः ततो जातः
तदाक्रन्दवतां स्फुरितः, अस्यैव भीरवस्य सं-
सारभयविमर्शनस्यायं शक्तिपातवशेनोत्थापकः,
भानि नक्षत्राणि ईरयति इति भेरः कालः तं
वायन्तीति भेरवाः—कालग्राससमाधिरसिकाः
योगिनः तेषामयमिति आन्तरः स्वभावः,

भिये पशुजनत्रासाय रवः—शब्दराशिसमु-
 त्थाकारादिकलाविमर्शो यासां खेचरी-गोचरी-
 दिक्करी-भूचरीचक्ररूपाणां संविदेवीनां ताः
 भीरवाः तासामयं स्वामी भैरवः, तथा भैरवो
 भीषणः संसारविघटनपरः, एवमागमेषु निरु-
 क्तत्वात्, श्रीबृहस्पतिपादैः शिवतनावन्वर्थव्या-
 ख्यातस्वरूपत्वाच्च । अत एवायं मुदितो—नि-
 त्यानन्दघनस्वातन्त्र्यशक्तियुक्तो यः तं भैरवाभि-
 धानमेव न तु ब्रह्मविष्णुवीशसदाशिवशिवरूपं—
 तेषामेकादशपटलनिरूपितनीत्या एतत्स्वभा-
 वाभावादेतदुल्लास्यविलास्यत्वाद्वा । अत एव स-
 हान्तमीशानं—सर्वेषामेषां स्वामिनम् । अत एव
 के—मूर्धन्ये ब्रह्मविले एला स्फुरन्ती शक्तिः
 तस्यामासः आसनमुपरिस्थितिर्यस्य, व्यापिनी-
 समनात्मनः शिखरस्य सर्वाध्वोपरिवर्तिनः प-
 दस्य, तत् 'कैलासशिखरं' तत्रासीनं—तदुत्तीर्णं
 प्रकाशैकघनं तदशेषव्याप्त्या च विश्वरूपम् ।
 ततो विगतामयम्—आ समन्तात् मिमीते
 इत्यामयः

‘शक्तिरूपा स्मृता माया यदधः शक्तिकुण्डली ।’

इति वक्ष्यमाणाख्यातिरूपा महामाया तद्वि-
रहितं, विगतश्रामयो यतो भजमानानाम् ।
भगवतः शक्तिप्रपञ्चव्याप्तिरूपैः तदनुग्रहीतै-
रेव चण्डादिभिः कुमारान्तैः, तत्प्रपञ्चसार-
व्याप्तिरूपस्य भगवत उमापतेः व्याख्यातभै-
रवस्फारसमावेशात् भैरवरूपस्य तन्नाम्नश्च
भुवनाध्ववक्ष्यमाणकैलासाख्यहिमवच्छृङ्गासी-
नस्य अन्तरङ्गपरिवाररूपैरिन्द्रादिभिः लोक-
पालैः, यमोपलक्षितैः सर्वैः संहर्तृभी रुद्रा-
दिभिः, आदित्योपलक्षितैः सर्वैस्तेजोमयैः, ब्र-
ह्मविष्णूपलक्षितैः सृष्टिसंहारस्थितिकारिभिः
सर्वैः अनन्तभट्टारकादिभिः, तत्पुरःसरैरन्यैरपि
च निरपेक्षशक्तिपातपात्रीकृतैः स्तूयमानं - क-
ल्पितप्रमातृतानिमज्जनात् सर्वोत्कृष्टत्वेन परा-
मृश्यमानम्, गणेन - कपालीशादिभैरवाष्टकेन
वक्ष्यमाणपरिवाररूपेण, मातृभिः - ब्राह्म्यादि-
देवीभिः, गणानां मात्रा - प्रपञ्चव्याप्त्या उमा-
देव्या उक्तान्तरङ्गपरिवारमध्यप्रधानभूतया नि-
षेव्यमानं - तच्छक्तिपातादेव अख्यातिप्रशमन-
तया समाविश्यमानं, सृष्टिसंहारौ ताच्छील्येन

कुर्वाणम्, सृष्टिसंहारप्रपञ्चात्मानं च विशिष्टप्र-
त्यवायफलं विलयं स्थितिं च विदधतम्, अनु-
ग्रहं च ताच्छील्यताच्छब्दादिस्वभावतया कुर्व-
न्तं—सदा पञ्चकृत्यकारिणम्, प्रणतानां—साध-
कादीनां यथाभिलषितसंपादनेन आर्तिविना-
शनम् । एवंभूतं देवं भैरवं मुदितं यथोक्तदे-
वरूपैव 'देवी'—स्वातन्त्र्यशक्तिः, दृष्ट्वा—साक्षा-
त्कृत्य, 'वचनमब्रवीत्'—पूर्णाहन्तात्मना परा-
मृशत्, तत्परामर्श एव हि अकारहकारप्रत्या-
हारात्मा गर्भीकृताशेषविश्वसमग्रशास्त्रप्रसर-
प्रथमाङ्कुररूपो भगवान् शब्दराशिः, यद्वक्ष्यति

। 'अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।

ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् ॥'

इत्यादि । चिदात्मैव च भगवान् भैरवः सदा-
शिवादिमूर्तिग्रहणपूर्वं स्वाधारप्रपञ्चव्याप्तिप्र-
धानभूतमुमापतिरूपं स्वसत्तानुप्रवेशात् भैर-
वात्मकमेव मुदितमास्थाय तथाभूतामेव च
उमाभट्टारिकामूर्तिं गुरुशिष्यभूमिकाग्रहणेन,
शास्त्रं—वचनप्रतिवचनरूपं लोकानुग्रहार्थं प्रथ-
यति, यद्वक्ष्यति.

‘गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः ।
पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्माधारभेदतः ॥’

इति । एवमान्तरवाह्यक्रमाभ्यां शास्त्रार्थसूत्र-
णात् सूत्रभूतं सार्धश्लोकत्रयात्मकं तत्रावतार-
कवाक्यमेतद्वोद्भव्यम्, अत्र च एकवाक्यमेतत्
वोद्भव्यम्, देवभैरवपदाभ्यां यथाव्याख्यातं
गभीरकृतमर्थं स्फुटीकर्तुं कैलासेत्यादिविशेष-
णान्तराण्युपात्तानि, तथाहि— दिवः क्रीडाव्य-
वहारलक्षणार्थो ‘सृष्टीत्यादिना, अनुग्रहकरम्’
इत्यन्तेन प्रकटीकृतौ । तत्राद्यैः पञ्चभिः पटलैः
मुद्रापटलेन च एतदङ्गभूतेन चतुर्दशेनानुग्रहः
प्रतिपादितः, एकादशेन सृष्ट्यादिस्वरूपमुक्तं,
विजिगीषात्मार्थः कैलासेति पदेनान्तरार्थप-
रेण महेशानपदेन चाभिव्यक्तो दशमपटलेन
निर्णीतः, द्योतनार्थोऽनामयमुदितपदाभ्यां प्र-
काशितः, स मध्ये मध्ये

‘तत्रस्थं व्यञ्जयेत्तेजः परं परमकारणम् ।’

इत्यादौ ग्रन्थे प्रथितः, स्तुत्यर्थः ‘चण्डेत्या-
दिना, निषेवितम्’ इत्यन्तेन स्फुटीकृतः

‘सुरासुराणां सिद्ध्यर्थं यजनोपायहेतुना ।

देवदेवेन निर्दिष्टः..... ॥’

इत्याद्युद्देशेषु निर्वाहितः, अगतीनां गतिरित्येवंरूपो योऽर्थः सोऽपि ‘प्रणतार्तिविनाशनम्’ इत्यन्तेन व्यक्तः षष्ठसप्तमाष्टमनवमद्वादशत्रयोदशपञ्चदशपटलैर्निर्णीतः, एवं भैरवपदार्थोऽपि योजितव्यः, तत्र हि यथा रवणार्थः ‘अब्रवीत्’ इत्यन्तेन व्यञ्जितस्तत्रावतारपटलेन प्रदर्शितः, तथान्येऽपि अर्थाः यथायोगं देवपद-तुल्यार्थतया योज्याः । अपि च कैलासेति पदेन द्वितीयार्थेन स्थानपूर्वकं देवभैरवादि-पदैः सृष्टीत्यादिना च अवस्थापूर्वकं स्तूयमानम् इत्यन्तेन च स्तुतिपूर्वकमस्य शास्त्रस्यावतरणम् — इत्यनेनैव अवतारकवाक्येन प्रकाशितं, मुदितमित्यनेन प्रश्रयोग्यावसरत्नत्वं शिष्यस्य प्रकाशितं, भैरवपदेन च दक्षिणस्त्रोतःसमुद्भूतत्वम् अस्य शास्त्रस्य सूचितं, स्त्रोतोभेदं च नवमपटले दर्शयिष्यामः ॥ ३ ॥

किमब्रवीत्? इत्याकाङ्क्षायामाह

श्रीदेव्युवाच

यत्त्वया कथितं मह्यं
स्वच्छन्दं परमेश्वर ॥ ४ ॥

शतकोटिप्रविस्तीर्णं
भेदानन्त्यविसर्पितम् ।

चतुष्पीठं महातन्त्रं
चतुष्टयफलोदयम् ॥ ५ ॥

न शक्नुवन्ति मनुजा
अल्पवीर्यपराक्रमाः ।

अल्पायुषोऽल्पवित्ताश्च
अल्पसत्त्वाश्च शंकर ॥ ६ ॥

तदर्थं संग्रहं तस्य
स्वल्पशास्त्रार्थविस्तरम् ।

भुक्तिमुक्तिप्रदातारं
कथय स्व प्रसादतः ॥ ७ ॥

हे शंकर! अनुग्रहैकपरतया श्रेयस्कर, स्व-
आत्मरूप परमेश्वर, यत् त्वया मह्यं स्व एव
च्छन्द इच्छा यस्य तादृगनर्गलभैरवरूपाभि-

धायित्वात् स्वच्छन्दं, तत्रावतारपटलनिरूपयि-
ष्यमाणदृशा कोटिशतादिविस्तीर्णं—कोटराक्ष-
व्याधिभक्षाघोरेश्वर-स्वच्छन्दादिना भेदान-
न्त्येन प्रसारितं, चतुर्णां—विद्यामन्त्रमण्डलमु-
द्राणां, पीठम्—आश्रयं संभवमात्रेण

‘मुद्रा मण्डलपीठं तु मन्त्रपीठं तथैव च ।

विद्यापीठं तथैवेह चतुष्पीठा तु संहिता ॥’

इति, तथा

‘स्वच्छन्दभैरवश्चण्डः क्रोध उन्मत्तभैरवः ।

ग्रन्थान्तराणि चत्वारि मन्त्रपीठं वरानने ॥’

इति श्रीसर्ववीरेऽभिहितत्वात् । तत्र विद्या—
स्वच्छन्दशिवरूपा स्फुरत्ता परमार्थमातृका,
मन्त्राः—चतुष्कलाद्याः, मण्डलं—नवनाभादि,
मुद्राः—कपालाद्यनुकाराः । समधि-पुत्रक-साध-
काचार्यरूपस्य चतुष्टयस्य वक्ष्यमाणभेदभिन्नस्य
यत्फलं—भोगमोक्षवितरणादिरूपं तस्योदयो
यस्मात् तादृशं कथितं तत् । मरणजन्मधर्मका
मनुष्याः, अल्पेन वीर्येणोत्साहेन पराक्रमेण
सामर्थ्येन च युक्ताः अत एव च वीरसिद्धिषु
अशक्ताः, अल्पजीवितत्वेन अल्पवित्तत्वेन च

महानुष्ठानेषु चासमर्थाः, अल्पसत्त्वतया च महार्थज्ञानोपदेशाश्चासरहिताः, न शक्नुवन्ति श्रोतुमध्येतुं किं पुनरनुष्ठातुं, तदर्थं तस्य शास्त्रस्य संग्रहं—संक्षेपम्, अल्पः शास्त्रार्थविस्तरो यस्य तादृशं, भुक्तिं मुक्तिं च ताच्छील्येन ददतं, प्रसादेन—अन्तर्नैर्मल्यप्रथनात्मना अनुग्रहेण, कथय ॥ ७ ॥

अथ प्रश्ननिर्णयानि वस्तूनि उद्दिशति

कीदृशं वै गुरुं विद्या-

त्साधकं च महेश्वर ।

भयाभयप्रदातारं

शिष्यं भूमिं च कीदृशीम् ॥८॥

मन्त्रांश्चैव समासेन

कालं चैव समासतः ।

यजनं हवनं चैव

अधिवासं रजांसि च ॥ ९ ॥

पञ्चगव्यं चरुं चैव

दन्तकाष्ठं च मण्डलम् ।

दीक्षा चाध्वाभिषेकौ च

समयान्साधनानि च ॥ १० ॥

कलिमासाद्य सिद्ध्यन्ति

तथा ब्रूहि महेश्वर ।

गुर्वादि भूम्यन्तं कीदृशं विद्यात्—उपादातुं हातुं च जानीयात् । मन्त्रादिसाधनान्तानि पञ्चदश वस्तूनि च यथा कलौ सिद्ध्यन्ति तथा ब्रूहि । तत्र समयिना श्रुतशास्त्रेण पुत्रकादिपदजिघृक्षया गुरुः परीक्ष्यो गुरुणैव वा परीक्ष्यः, गुर्वादयः कार्याः, गुर्वादयोऽत्र यथाप्राधान्यं क्रमेण निर्दिष्टाः, शिष्यः—पुत्रकः समयी च वक्ष्यमाणस्वरूपः, सद्गुरुः गुर्वादिचतुष्टयरूपस्य शिष्यवर्गस्याभयप्रदः, असद्गुरुस्तु भयप्रदः, सच्छिष्यवर्गः असच्छिष्यवर्गश्च स्वात्मन एव अभयं भयं च प्रददाति, भयं सिद्धिमुक्तिप्रत्यूहात्, तदभावादभयं, भयाभयप्रदातारमित्येतल्लिङ्गादिपरिणामेन, भूमिमन्त्रदन्तकाष्ठादीनामपि वक्ष्यमाणनीत्या यथायोगं योज्यम्, भूमिः—मन्त्रयागप्रस्तारस्थानं, मन्त्राः—आस-

न्नमूर्तिसकलनिष्कलाद्याः, कालः—सौरः आ-
 भ्यन्तरश्च विचित्रः, समासतो यजनहवने
 सर्वदीक्षितसाधारणे, दीक्षोपयोगिसर्ववस्तू-
 नां योग्यतापादनात्मा संस्कारः—अधिवासः,
 रजांसि—शालिचूर्णादीनि वक्ष्यमाणानि नव-
 नाभादिमण्डलोपयोगीनि, पाशक्षपणशिवपद-
 दानरूपा दीक्षा, बहुभेदोऽध्वा—वर्णमन्त्रपद-
 कलातत्त्वभुवनरूपः पट्टिधः, अभिषेकः—आ-
 चार्यादीनां यागान्ते मन्त्रकलशास्त्रभसा सेच-
 नम्, दीक्षितानां शेषवत्त्वेन नियतविधिनि-
 पेधाः समयाः, साधनानि—साधकानां सि-
 ङ्ख्युपायाः, न्यासजपाज्यसंस्कारादि अन्यत्
 सर्वमत्रैव अन्तर्भूतत्वात् पृथक् नोदि-
 ष्टम् ॥ १० ॥

अथ प्रश्ननिर्णयमुपक्रममाणः प्रोत्साहना-
 प्रमुखं शिष्यप्रवर्तनाय प्रयोजनाभिधायि आ-
 दिवाक्यं—श्रीभैरव उवाच

साधु साधु महाभागे

यत्त्वया परिचोदितम् ॥११॥

अनुग्रहाय मर्त्यानां सांप्रतं कथयामि ते ।

साधु साधु इति वीप्सया अवसरप्रवृत्तां जनानुकम्पां च श्लाघमानः उपदेशग्रहणयोग्यतापादनाय शिष्यधियमुत्तेजयति देवः, महाभागे इत्यनेन अनुग्रहोन्मुखत्वं श्लाघितम्, त्वया मर्त्यानां—मृतिधर्माणां सामान्येन सर्वेषां न तु नियतानां केषांचिदधिकारिणाम्, अनुग्रहाय—भोगमोक्षसंपत्तये, यत्प्रमेयजातं परिपाट्या चोदितं पृष्टं तत्तेषामनुग्रहायैव, अहं सांप्रतं—परभैरवसत्तानुप्रवेशोन्मिषितमहाविकासावसरे, बालबालिशविद्वज्जनाद्युचितदीक्षाप्रदर्शनादिक्रमेण उपपन्नं च कृत्वा, ते कथयामि । अत्र च यच्छब्दपरामृष्टपूर्वोद्दिष्टप्रमेयपरिपाटीज्ञानमभिधेयम्, तत्प्रयोजनं—भोगमोक्षात्मा अनुग्रहः, तत्र चोपायोपेयभावात्मा संबन्धः, मर्त्यानामधिकारित्वं, परानुजिघृक्षोन्मुखतया निवृत्तभोगाभिलाषस्य शिष्यस्य योग्यत्वोत्तेजनं, परभैरवस्फारावमर्शो-

न्मिषत्प्रतिभागावसरत्वेन आत्मन आसतां,
परसंबन्धसारतां च नवमपटले निर्णेष्य-
माणां संबन्धषट्कस्य निरूपितवान् परमेश्वरो
मुख्यभूतप्रयोजनप्रतिपादनपरोऽपि आदि-
वाक्ये ॥ ११ ॥

अथ यथोद्देशं निर्णेतुमाह

आदौ तावत्परीक्षेत

आचार्यं शुभलक्षणम् ॥ १२ ॥

शुभम्

‘शिवेन सहचारित्वादाचार्यस्तेन कीर्तितः ।’

इति इहैव वक्ष्यमाणं शिवाभिन्नस्वरूपप्रतीति-
रूपं लक्षणं यस्य तमाचार्यं साधकादिभिश्च
आभिमुख्येन चरणीयं सेव्यम्, आदाविति—
शक्तिपातवशसंप्राप्तप्रबुद्धसुहृद्वाक्यावेदितस-
तत्त्वः शिष्यः पुत्रकादिदीक्षां जिघृक्षुः श्रुतसं-
हिताशास्त्रः समयी, यद्वा गुरुरेव शिष्यमाचा-
र्यं कर्तुं पूर्वं परीक्षेत, यद्भविष्यति

‘श्रुतशीलसमाचारान्दैशिकत्वे नियोजयेत् ॥’

इति । तावच्छब्देनेदं ध्वनति

‘सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवान्गुरुत्तमः ।’

इति नीत्या उक्तप्रतीतिरूपतैव अस्य शुभलक्षणम्,

‘अहमेव परो हंसः शिवः’..... ।’

इति वक्ष्यमाणनीत्या तस्या एव मोचकत्वात् दीक्षाक्रियाया अपि शिवाभेदव्याप्तिसारत्वस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥

आर्यदेशजत्वादि उपचयहेतुः शिष्याणां सिद्ध्यङ्गम्, अत एवैतत् पश्चान्निर्दिशति

आर्यदेशसमुत्पन्नं

सर्वावयवभूषितम् ।

शिवशास्त्रविधानज्ञं

ज्ञानज्ञेयविशारदम् ॥ १३ ॥

देवकर्मरतं शान्तं

सत्यवादिदृढव्रतम् ।

सत्त्ववद्भीर्यसंपन्नं

दयादाक्षिण्यसंयुतम् ॥ १४ ॥

त्यागिनं दम्भनिर्मुक्तं

शिवशास्त्रेषु भावितम् ।

ईदृशं तु गुरुं प्राप्य

सिद्धिमुक्ती न दूरतः ॥ १५ ॥

प्रविभक्तचातुर्वर्ण्यः आर्यदेशः, यदाह
विष्णुः

‘चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देसे न विद्यते ।

स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्त्वतः परः ॥’

इति, विधानं — दीक्षादि, ज्ञाने — शिवशास्त्रे, ज्ञेये
च — परमशिवतत्त्वे, तत्तदध्वव्याख्यादौ विशा-
रदं निर्मलं, शान्तं — जितेन्द्रियं, सत्यवादी चासौ
दृढव्रतः अभ्युपगतनिर्वाहकः, सत्त्ववान् — निष्क-
म्पश्च असौ वीर्येण — परमुद्रापरमार्थेन संपन्नः
पूर्णः, दया — संसारिणः प्रति अनुजिघृक्षा, दा-
क्षिण्यम् — अमात्सर्यमानुकूल्यं, त्यागिनं — तृण-
वद्वित्तं मन्यमानं, दम्भनिर्मुक्तम् — अवक्रव्यव-
हारं, शिवशास्त्रेषु भावितम् — अशेषविद्याभिज्ञ-
त्वेऽपि शिवशास्त्रेष्वेव विश्रान्ताश्वासम्, ईदृश-
मिति — समनन्तरोक्तशिवाभिन्नस्वप्रतीतिसारं,
गुरुम् — उपदेष्टारं, प्राप्य — कारणभूतमासाद्य,
सिद्धिमुक्ती कुर्यात् न दूरतः — झटित्येव भवत

इत्यर्थः । व्याख्यातरूपं शुभलक्षणत्वं मुक्ते-
रार्यदेशोद्भूतत्वादि च सिद्धिहेतुः शिष्यस्य,
इत्युक्तप्रायम् ॥ १५ ॥

एवमभयप्रदं गुरुसतत्त्वंमुक्त्वा विपर्यय-
माह

क्रोधनश्चपलः क्षुद्रो

दयादाक्षिण्यवर्जितः ।

केकरो दन्तुरः काणः

खल्वाटः शास्त्रवर्जितः ॥ १६ ॥

अतिदीर्घस्तथा ह्रस्वः

कृशः स्थूलः क्षयान्वितः ।

तार्किको दम्भसंयुक्तः

सत्यशौचविवर्जितः ॥ १७ ॥

अन्यशास्त्ररतो यस्तु

नासौ मुक्तिफलप्रदः ।

क्रोधनः - क्रोधमयः, चपलो - दुःशीलः
कार्येष्वरूढश्च, क्षुद्रः - क्षुद्रसिद्धिसाधनपरः, के-
करो - लोलतारकदृष्टिः, क्षयान्वितो - यक्ष्मा-

क्रान्तः, तार्किकः— कुतर्कशास्त्रैकनिष्ठः, ऊहात्म-
कस्तु तर्कः श्रीपूर्वशास्त्रे शस्त एव, यथोक्तम्

‘.....तर्को योगाङ्गमुत्तमम् ।’

इति, शौचवर्जितः— अर्थशुद्ध्यादिशून्यः, स्पष्ट-
मन्यत् । एवमीदृशो गुरुः साधकाय फलं सि-
द्धिलक्षणं न ददाति, प्रत्युत वक्ष्यमाणदिशा
भयमेव वितरति । यस्तु अन्यत्र वैष्णवादौ शास्त्रे
रतः अथ च चुम्बकादिवृत्त्या शिक्षितपरमेश्वर-
शास्त्रः तत्र असमाश्रितः, तदुक्तं ‘दीक्षादि
कुर्वन्नपि पापिष्ठो न मुक्तिप्रदः, शिवशास्त्रर-
तस्तु तत्तदंशकनिष्ठेभ्यः सर्वेभ्यो मुक्तिफलप्रद
एव तस्य सर्वोर्ध्ववर्तित्वात्’ यद्वक्ष्यति

‘सर्वाध्वनो विनिष्क्रान्तं शैवानां परमं पदम् ।’

इति, मुक्तिं फलं च सिद्धिरूपं प्रददाति, इत्येवं
योजयित्वा यथोक्तं व्याकर्तव्यम्, एवं हि

‘संतापं क्रोधने विन्द्यात्..... ।’

इत्यादि

‘मन्त्रास्तस्य न सिद्ध्यन्ति यः सत्यादिविवर्जितः ।’

इत्यन्तं वक्ष्यमाणविरुद्धफलप्रदत्वं क्रोधनादेः

संगच्छते, अत एव अन्यशास्त्ररतस्य यद्विपरी-
तफलप्रदत्वम् उत्तरत्र नोक्तं, तदपि युक्तमेव

‘संतापं क्रोधने विन्द्यात्..... ।’

इत्यादि इह क्रमप्राप्तमपि अपठित्वा शिष्य-
निर्णयादनन्तरं पठन् शिष्यस्यैव भूयसा ई-
दृशो गुरुर्भयदः—इति ध्वनयति ॥ १७ ॥

अथात्मनि अभयप्रदस्य शिष्यस्य स्वरूपं
निर्दिशति

शिष्यो दयान्वितो धीरो

दम्भमायाविवर्जितः ॥ १८ ॥

देवाग्निगुरुभक्तश्च

शास्त्रभक्तो दृढव्रतः ।

गुरुशुश्रूषणपरः

सुशान्तेन्द्रियसंयुतः ॥ १९ ॥

ईदृशो वै भवेच्छिष्यः

सोऽत्रानुग्रहभाजनम् ।

दया — दीनादिविषयानुकम्पा, धैर्य — सर्व-
त्रोत्साहः, दम्भः — अस्पष्टहृदयता, माया —

वञ्चकत्वं, दृढव्रतो—निश्चितमतिः, एतत्साधक-
विषयं तस्यैव क्रोधनादिवर्जिताचार्यशिष्यस्य
निश्चितधीत्वेनैव साधनाधिकारिणः शिवधर्मि-
लोकधर्मिभिदा स्वावसरे निर्णेष्यमाणत्वात् दे-
वादिचतुष्टयभक्तिः शिष्यस्य मुख्यं रूपं, भक्तिः
दूरस्थे गुरौ भवति शुश्रूषा तु सततं तदनुच-
रत्वं, 'सोऽत्रानुग्रहभाजनम्' इत्यनेन अस्य
स्वात्मन्येव अभयप्रदत्वमुक्तम्, द्वितीयः शि-
ष्यशब्दोऽर्हप्रत्ययान्तः । स्पष्टमन्यत् ॥ १९ ॥

एतद्विपरीतमाह

मायान्वितः शठः क्रूरो

निःसत्यः कलहप्रियः ॥ २० ॥

कामी च लोभसंपन्नः

शिवभक्तिविवर्जितः ।

दूषको गुरुशास्त्राणां

दीक्षितोऽपि न मुक्तिभाक् ॥ २१ ॥

शठः—अस्वच्छहृदयः, क्रूरो—रोद्रप्रकृतिः,
कलहप्रियो—वितण्डावान्, लोभसंपन्नः—सं-

भवसत्तायामपि पूजादिषु वित्तशाव्यवान्,
 शिवभक्तीत्यादिना विलयशक्त्या घ्रातत्वमस्यो-
 क्तम्, न मुक्तिभागित्यनेन स्वात्मन्येव अस्य
 भयप्रदत्वमुक्तम् । एतच्च साधकपुत्रसमयि-
 विषयत्वमुक्तं - सर्वेषां शिष्यत्वात् ॥ २१ ॥

अथ शिष्याणां यथा भयप्रदो गुरुस्तथा
 निरूपयति

संतापं क्रोधने विन्द्या-

चपले चपलाः श्रियः ।

मन्त्रसिद्धिं हरेत्क्षुद्र

आचार्यस्तु वरानने ॥ २२ ॥

दयाहीनेन दोर्भाग्य-

मदक्षे दस्युपीडनम् ।

केकरेण भवेद्द्याधि-

र्दन्तुरः कलिकारकः ॥ २३ ॥

काणो विद्वेषजननः

खल्वाटश्चार्थनाशनः ।

शास्त्रहीने न सिद्धिः स्याद्-
दीक्षादौ वीरवन्दिते ॥ २४ ॥

दीर्घे राजभयं ज्ञेयं
ह्रस्वः पुत्रविनाशनः ।

कृशः क्षयकरो ज्ञेयः
स्थूल उत्पातकारकः ॥ २५ ॥

क्षयान्वितेन मृत्युः स्यात्
तार्किके वधवन्धनम् ।

दाम्भिकः पापजनको
वेदितव्यो वरानने ॥ २६ ॥

मन्त्रास्तस्य न सिद्ध्यन्ति
यः सत्यादिविवर्जितः ।

सर्वे ते न शुभा देवि
इह लोके परत्र च ॥ २७ ॥

विन्यात्—लभते, न सिद्ध्यन्ति—नानुग्र-
हादिकार्यं कुर्वन्ति, एतच्च कर्मप्रधानाचार्या-
शयेन उच्यते, ज्ञानयोगनिष्ठस्तु आचार्यः

काणत्वादियोगेऽपि न दोषकृत्, यथोक्तम्

‘सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवान्गुरुत्तमः ।’

इति, स्पष्टमन्यत् । अत्र च ईश्वरोत्तयेकप्रमाणके उपपत्तयः आलजालप्राया लिखिताः, ता उपहास्या एव ॥ २७ ॥

अथ संप्रति मातृकाप्रस्तारे उत्तरत्र च यागादाबुचितां भूमिं निर्दिशति

सितरक्तपीतकृष्णां

भूमिं प्लवविशोधिताम् ।

विशल्यां लक्षणैर्युक्तां

सर्वकामार्थसाधिकाम् ॥ २८ ॥

श्रित्वेति शेषः, दीक्षायां जात्युद्धारस्य भैरवीयजात्यापादनस्य च वक्ष्यमाणत्वात् ।

‘वर्णानां ब्राह्मणादीनां श्रेता मृत्काञ्चना सिता ।’

इति भेददर्शनवन्नात्र विभाग उक्तः, संकीर्णवर्णा तु भूर्व्यवच्छिन्ना, प्लवेन—उपरि जलप्रक्षेपेण शोधितां परीक्षितेशानपूर्वोत्तरदिङ्मतिं समनिम्नां वा, यथोक्तम्

‘उदगादिप्लवा श्रेष्ठा ..... ।’

३० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् २५

इति, विशल्याम्—अस्थ्यङ्गारादिशून्यां, ल-
क्षणैः—स्निग्धत्वमनोहरत्वादिभिर्युक्ताम्, अ-
नुवादपरमपि एतदेव वाक्यं विधायकं—वि-
धिवाक्यान्तरस्याभावात् ॥ २८ ॥

एवं-विधां भूमिं श्रित्वा

सुगन्धिगन्धसंयुक्तां

पुष्पप्रकरलालिताम् ।

सुधूपामोदवहलां

वितानोपरिशोभिताम् ॥ २९ ॥

कृत्वेति शेषः, — भुवं पारमेश्वरीं धर्तृश-
क्तिमादौ पूजयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ समुचिताचार्यप्रदर्शनपूर्वं मन्त्रोद्घारे
इतिकर्तव्यतामाह

आचार्यस्तु शुचिर्भूत्वा

चन्दनागुरुचर्चितः ।

सुधूपितः प्रसन्नात्मा

खटिकाकरसंयुतः ॥ ३० ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि

एकचित्तः समाहितः ।

मातृकां प्रस्तरेत्तत्र

आदिक्षान्तामनुक्रमात् ॥ ३१ ॥

शुचिः—कृतयथेष्टत्वनः, चन्दनेत्यादिना विहितनित्यानुष्ठानः, अत एव प्रसन्नः—देहादि-
निमज्जनादुन्मग्नशिवभाव आत्मा यस्य, तत्पुरु-
षसद्योजातवक्रयोः सिद्धिमुक्तिहेतुत्वात् आ-
चार्यो यथाभिप्रायं 'प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा' इत्यु-
क्तम्, एकचित्तो—मन्त्रोदयनिभालनप्रवणः अत
एव समाहितो, लब्धमन्नवीर्यः मातृकां—पशू-
नामज्ञानां विश्वमातरं सर्वमन्नतन्नजननीम्,
आदिक्षान्तामिति—अनुत्तराकुलव्याप्तिसारक-
लाप्रमुखानन्देच्छादिशक्तिक्रमेण प्रसृत्य कादि-
सान्तप्रत्याहारस्वीकृताशेषविश्वक्षकारात्मकपि-
ण्डमन्नप्रदर्शितपर्यन्तव्याप्तिसारां, प्रस्तरेदिति—
स्वप्रमाणशक्त्यवस्थितस्वाभाविकपञ्चाशद्बुद्धत-
च्छक्त्यामर्शप्रसरसंचेतनानुस्वारश्रीसर्ववीरभ-
र्गशिखोक्तशक्तिचतुष्टयात्मकलिपिव्याप्त्यनुसं-

धिपूर्व च प्रस्तृणीयात् 'प्रस्तरेदिति' आर्षः
पाठः । एवमन्यदपि परमेश्वरवचः साध्वेव —
भगवदुक्तीनां मितदृष्टिभिरविकल्प्यत्वात् ॥३१॥

एवमस्य शास्त्रस्योद्दिष्टविद्यापीठत्वचिकीर्षया
पूर्वभित्तिभूतां मातृकां प्रदर्श्य, अस्याः शिवश-
क्तिरूपतां निरूपयति

आदिः षोडशभेदेन

साक्षाद्वै भैरवः स्मृतः ।

कवर्गश्चटवर्गौ च

तपयाः शस्तथैव च ॥ ३२ ॥

संहारेण समोपेतौ

योनिर्वै भैरवी स्मृता ।

आदिः प्रथमो वर्गः—अनुत्तरादेर्विसर्गा-
न्तस्य विश्वाप्यायिनः षोडशकस्य स्वयं राज-
मानतया शब्दनस्वाभाव्येन भेदोपतापका-
रितया विश्वाक्षेपेण च स्वरशब्दवाच्यस्य गर्भी-
कृताशेषवाच्यवाचकादियोनिवर्णतत्त्वप्रसरस-
माश्रयत्वात् तदुल्लासकत्वाच्च बीजव्यपदेशस्य

परसंवित्स्फारसतत्त्वस्य भेदेन वैचित्र्येण साक्षा-
 न्नैरवः अशेषविश्वमयत्वात् वाच्यवाचकयोरभे-
 दाच्च, कादीनां तु वीजश्यानीभावरूपत्वेन
 घनत्वात् वीजव्यङ्ग्यत्वेन व्यञ्जनशब्दव्यपदे-
 श्यानामुक्तवीजसंसर्गेण जगत्कारणत्वात् यो-
 निता, तथैव चेति—वर्गरूपतया संहारेण
 क्षकारेण, भैरवी ॥ ३२ ॥

प्रोक्तभैरवशक्तिरूपमातृकायाः प्रस्तारं प्र-
 दश्य, सर्वमन्त्रदेवतास्फारसाराया अस्या मन्त्रो-
 ऽहाराङ्गत्वेन पूजां दर्शयन्, अनुष्ठानविशेषता-
 मपि सूचयति

मातृकाभैरवं देव-

मवर्गेण प्रपूजयेत् ॥ ३३ ॥

भैरवी कादिना पूज्या

मातृवर्गेण प्रपूजयेत् ।

मातृकाधिष्ठातारं भैरवं—तत्स्फाररूपतयैव
 भरणरक्षणवसनपरमार्थं निष्कलभट्टारकस्वरू-
 पम्, अवर्गेण—व्यावर्णितस्वरूपेण षोडशकेन

प्रपूजयेत्, भैरव्यपि—निष्कलभट्टारकाभिन्न-
स्वरूपैव कादिना क्षान्तेन योनिवर्गग्रामेणा-
विभक्तेन तदधिष्ठात्री उमा योगीश्वरीरूपा
पूज्या ॥ ३३ ॥

अवर्गे तु महालक्ष्मीः

कवर्गे कमलोद्भवा ॥ ३४ ॥

चवर्गे तु महेशानी

टवर्गे तु कुमारिका ।

नारायणी तवर्गे तु

वाराही तु पवर्गिका ॥ ३५ ॥

ऐन्द्री चैव यवर्गस्था

चामुण्डा तु शवर्गिका ।

एताः सप्त महामातृः

सप्त लोकव्यवस्थिताः ॥ ३६ ॥

मातृः—ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वेष्णवी
वाराही ऐन्द्री चामुण्डा इति सप्त—भैरव्या
मरीचिरूपाः अग्नीशानसोमयमवरुणेन्द्रनिर्ऋ-
तिदिक्षु

‘अष्टवर्गविभिन्ना तु विद्या मा मातृका तु वै ।’

इति वक्ष्यमाणत्वादवर्गस्य चोपयुक्तत्वात् सप्त-
भिरेव कादिवर्गैः प्रविभज्य पूजयेत्, एवं
चेदमनुष्ठानान्तरमपि युक्तमेव, तथा च भुव-
नाध्वनि बुद्धिभुवनेषु मध्ये योगाष्टकादनन्त-
रम् औमं भुवनं प्रतिपाद्य, स्वचारुनामनि
भुवने परमैरवप्रपञ्चव्याप्तिरूपस्य उमापतेः
मातृसप्तकपरिवारस्य ध्यानादिस्वरूपमस्त्येव,
तद्यथा—

‘उमापतिर्जगन्नाथः सर्वानुग्रहकृत्परः ।’

इत्युपक्रम्य तद्ध्यानमुक्त्वा

‘मातरः सप्त रूपिण्य..... ।’

इत्यादिना ब्राह्म्यादिमातृणां ध्यानसंनिवेशादि
प्रतिपाद्य

‘स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः परापरविभागशः ।’

इत्युक्त्वा

‘उमा वै सप्तधा भूत्वा नानारूपविपर्ययैः ।’

इत्यादिना अनुष्ठानभेदतैव निर्वाहिता, तत्र
तु भगवतोऽपरं रूपमुक्तम्, इह तु परं रू-
पमिति विशेषः, यद्वक्ष्यति

‘स्वच्छन्दास्तु पराश्चान्याः परे व्योम्नि व्यवस्थिताः ।

स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः परापरविभागशः ॥’

इति । तस्मात् मन्त्रोद्धारादङ्गभूतमातृकाभै-
रवपूजनस्यानुष्ठानान्तररूपत्वेऽपि न काचिदु-
पपत्तिः ॥ ३६ ॥

युक्तं चैतत्, यदाह

सर्वान्कामानवाप्नोति

देव्येवं भैरवोऽब्रवीत् ।

मन्त्रोद्धाराङ्गत्वे तु 'फलवत्संनिधावफल-
मङ्गम्' इति नीत्या मातृकाभैरवपूजनस्येयमु-
क्तिरतथ्या स्यात्—कर्मणोऽपरिसमाप्तस्य फल-
निर्देशायोगात् ॥

एवं च कृत्वा

अन्तेऽस्या उद्धरेन्मन्त्रा-

न्यथाक्रमनियोगतः ॥ ३७ ॥

अस्या—मातृकापूजायाः, यथाक्रमम्—आ-
सनमन्त्रमूर्तिमन्त्रादिक्रमेण यो नियोगः—त-
त्तन्मन्त्रवाच्यदेवतानुसंधानपरत्वं तेन, स च
क्रमयोगो द्वितीयादिपटलभाविन्यासावसरो-
पयोगि, इति ॥ ३७ ॥

इह मन्त्रोद्धारोऽपि भाविन्यासक्रमानुसार-
मुच्यते, तत्र

त्रयोदशं विन्दुयुत-

मनन्तासनमुत्तमम् ।

अनेन योजयेत्सर्वं

सोमसूर्याग्निमध्यगम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानं

शवान्तं परिकल्पयेत् ।

त्रयोदशम्—ओकारं, विन्दुना युतं—प्रण-
वाकारम्, अनन्तासनमिति—परतत्त्ववाचक-
मपि एतत् संप्रतीश्वरेणासनवाचित्वेन नि-
युक्तत्वात्—अधःस्थानन्तमूलविद्येशान्तमध्य-
व्यापिनीपदस्थानन्तपर्यन्तासनमनुरूपमित्य-
र्थः, सर्वाध्वोर्ध्ववर्तिनोऽनन्तभट्टारकस्यैव ध-
राधरानन्तरूपा प्रपञ्चव्याप्तिः, इति भविष्यति,
तत् व्यापिनीपदस्थानन्तपर्यन्ता इहैवासन-
व्याप्तिः, अत आह 'उत्तममिति'—अतिशये-
नोद्भूतं सर्वाध्वमूर्धस्यमित्यर्थः, एतदेव व्य-

नक्ति 'अनेन' - आसनमन्त्रेण, सर्वमधरवर्ति
 योजयेत् - एकाधारशक्तितया अनुसंदध्यात्,
 एवं सोमसूर्याग्निमध्यगं ब्रह्मविष्णुमहेशानं
 कृत्वा । अयमर्थः - शाक्तपद्मव्याप्तिसत्त्वे
 विद्यापद्मे दलकेसरकर्णिकाभागेषु सोमसूर्यव-
 ह्निमण्डलानां सर्वप्रमेयप्रमाणप्रमातृव्याप्तिसा-
 राणां मध्यगतमन्तर्गतं ब्रह्मादिसमग्रकारण-
 ग्रामं कृत्वा - भेदव्याख्यानुसंधाय, तदुपरिवर्त्य-
 नाश्रितं भट्टारको द्वितीयपटलप्रदर्शयिष्यमाण-
 शवव्याप्तिकोऽन्ते यस्य तत् तादृगासनं, प्रण-
 वेन गुरुमुखप्रसिद्धविशेषणानुसंधानव्याख्या
 व्याप्यमानं परामृशेत् ॥ ३८ ॥

एवमनेन न्यासेनैव भेदो विलायते, अणु-
 त्वलयायाह

मूर्तिं हंसाक्षरेणैव

विन्दुभिन्नेन कल्पयेत् ॥ ३९ ॥

अर्धचन्द्रकृताटोपां

स्वस्वनां तुहिनप्रभाम् ।

'आत्मा चै हंस'..... ।'

इति वक्ष्यमाणात्मपरामर्शिनं हंसपथसततसं-
 चारिणा, अक्षरेण – विचलद्रूपेण हकारेण,
 अशेषमन्त्रारणिरूपेणापि समस्तविद्याविभाग-
 वेदनात्मकविन्दुयुक्तेन भेदितविन्दुना अतश्च
 पञ्चप्रणवाधिकारनिरूपयिष्यमाणदिशा लब्ध-
 मन्नत्वात् उच्चार्येण, मूर्तिमिति – मुण्डान्तभे-
 दव्याप्तिमोहात् शुद्धात्मदशासमुच्छ्रयाच्च मू-
 र्तिव्यपदेश्याम् आत्मस्थितिं कल्पयेत् – विमृ-
 शेत्, कीदृशीम् ? अर्धचन्द्रे – विन्दुंमूर्तिव-
 र्तिनि कृत आटोपो यथा – ललाटग्रन्थिभे-
 दाय आस्थितोत्साहामित्यर्थः, तद्भेदादेव ध्व-
 निमातृरूपतया स्वस्वनाम् – अहंविमर्शरूपां,
 तथा लुहिनप्रभां – कदम्बगोलकाकारचैतन्य-
 प्रकाशरूपाम्, तदुक्तं श्रीत्रिकहृदये

‘अनन्ते भैरवोच्छ्राये मूर्तिरेषा परापरा ।

यस्यास्तु न्यासमात्रेण अणुत्वं प्रविलीयते ॥’

इति ॥ ३९ ॥

ततोऽपि

तद्रूर्ध्वे सकलं देवं

स्वच्छन्दं परिकल्पयेत् ॥ ४० ॥

तदिति — चिन्मूर्तिरूपेण तत्संकोचं निमज्ज्य,
अशेषवाच्यवाचकशरीरं सकलं प्राग्व्याख्यात-
तत्त्वं, देवं स्वच्छन्दमिति — अनुग्राह्यानुग्रहाय
चिन्मूर्तिभित्तिं भित्तेव निर्यातं, परिकल्पयेत् —
भावयेत् ॥ ४० ॥

परिकल्पनामात्रकृत एव मूर्तिभेदनिष्क-
लानां भेदः, तमाह

ओंकारमुच्चरेत्पूर्व-

मधोरेभ्यो अनन्तरम् ।

थ घोरेभ्यो समालिख्य

ततोऽन्यत्तु समालिखेत् ॥४१॥

घोर घोरतरेभ्यश्च

सर्वतः शर्व उच्चरेत् ।

सर्वेभ्यः पदमन्यच्च

नमस्ते रुद्र एव च ॥ ४२ ॥

रूपेभ्यश्च समालिख्य

नमस्कारावसानकम् ।

मन्त्रराजः समाख्यातः

अघोरः सुरपूजितः ॥ ४३ ॥

अत्र मन्त्रपदानां स्वरूपपरक्षार्थं संहिताकार्यं न दर्शितम्, आद्यन्तस्थितप्रणवनमस्कारवर्जं द्वात्रिंशदक्षरोऽयं श्लोकनिर्दिष्टो महामन्त्रः । अस्यायं रहस्योऽर्थः— हे परमेश्वर रुद्र — परचैतन्य-स्फारानुप्रवेशान्मनो रोधनस्य अशेषपाशद्रावणस्य च हेतो !, घोर — भेदाभेदात्मकसदाशिवेशादिपदोल्लासक !, शर्व — भेदमयमायीयस्वरूपप्रकटनात् सृष्टिस्थितिप्रलयसंहारमात्रतापादनेन शरणवरणरूप !, इत्यामन्त्रणत्रयेण व्याख्यास्यमानरूपत्रयौचित्यप्रयुक्तेन, सर्वदशाग्रदर्शनपरम् अशेषविग्रहं भगवन्तं परभैरवं संमुखीकृत्याह 'ते' — तव, संवन्धिभ्यः — रौद्रीज्येष्ठावामाख्यशक्तित्रयविभवरूपनानारुद्रतच्छक्तिचक्रात्मकेभ्यः संहितान्तरेऽपरापरापरापरा-नामनिरुक्तेभ्यो यथाक्रममविद्यमानं भेदमयं भेदाभेदमयं च पाशात्मकं घोरस्वरूपं येषां तेभ्यः— परचैतन्यानन्दघनाद्वयमहाभैरवात्मकस्वस्वरूप-

प्रत्यभिज्ञापकेभ्यः 'अघोरेभ्यः', तथा अनाश्रित-
सदाशिवेश्वरादिरूपभेदात्मपदप्रदेभ्यः 'अथे-
ति' - उक्तरूपभित्तिप्रथमानत्वात् अनन्तरभा-
विभ्यः, अत एवाहन्ताच्छादितेदन्तोन्मज्जनेन
आद्यरूपापेक्षया भीषणत्वात् 'घोरेभ्यः' - प-
रचितप्रथाभित्याभासिताहन्तेदन्ताभासकात्म-
कस्वशक्तिदर्पणोद्विहितमायादिक्षित्यन्तभेदप्र-
थाप्रदेभ्यः, अतिभीषणत्वात् 'घोरतरेभ्यश्च'
'रूपेभ्यः' - स्वभावेभ्यः, एकैकस्य रूपस्य परभै-
रवरूपभित्तिमयत्वेन पूर्णत्वात्, 'सर्वतः' - सर्वेण
रूपेण 'सर्वेभ्यः' सर्वदा - सर्वत्र सर्वसर्वात्मतया
स्फुरद्भ्यः महामन्त्रवीर्यात्मकपूर्णाहन्तापरामर्श-
मयेभ्यो 'नमः' - आमन्त्रणपदपरामर्शाभिमुखी-
भूतमहारुद्रशक्तित्रयस्फारविवशीभवत्पाशरा-
शिशरीरादिकल्पितप्रमातृपदप्रह्वीभावेन समा-
विशामीत्यर्थः, उक्तं च श्रीमालिनीविजये

‘विषयेष्वेव संलीनानघोधः पातयन्त्यणून् ।

रुद्राण्युन्याः ममालिङ्ग्य घोरतर्योऽपराः स्मृताः ॥

मिश्रकर्मफलासक्तिं पूर्ववज्जनयन्ति याः ।

श्रुतिमार्गनिरोधिन्यस्ताः स्युः घोराः परापराः ॥

अत्रादौ देहल्यर्चा कुर्यात्, भैरवास्त्रमति-
दीप्तं निष्कलास्त्रमेव, ज्वलदित्यादि ध्यानं,
नाराचास्त्रप्रयोगस्तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठप्रेरणात्,
ग्रहमध्यत इति—प्रक्षिपन्निति शेषः ॥ २६ ॥

निवारितं तेन सर्वं

विघ्नजालमनन्तकम् ॥ २७ ॥

भावयेदिति शेषः ॥ २७ ॥

ततो रक्षार्थमस्त्रं च

दशदिक्षु विनिक्षिपेत् ।

विघ्नानां प्रवेशावकाशनाशाय ॥

अथ

मध्ये संपूज्य ब्रह्माणं

गन्धैः पुष्पैरनुक्रमात् ॥ २८ ॥

दक्षिणायां ततो मूर्तौ

प्रणवासनसंस्थितः ।

उपविश्यासनं बद्ध्वा

स्वभ्यस्तं वै पुरःस्थितम् ॥ २९ ॥

‘ब्रह्माणं’ वास्त्वधिष्ठातारं । ‘दक्षिणायाम्’
इति दक्षिणस्रोतोऽनुष्ठानप्रवृत्तौ, समस्तभेदलो-
पकाघोरवक्रसंमुखत्वस्यानुरूप्यात्; मन्त्रोद्धार-
प्रारम्भे त्वनुष्ठानस्याप्रवृत्तेः ‘प्राङ्मुखोदङ्मुखो
वा’ इत्युक्तम् । ‘प्रणवासने’ वर्णितव्याप्तिके
सम्यग्भैरवाभेदाभिमाने स्थितः ॥ २९ ॥

करन्यासमाह

गन्धदिग्धौ करौ कृत्वा

अस्त्रेण परिशोधयेत् ।

कवचेनावगुण्ठयैतौ

प्लावयेदमृतेन तु ॥ ३० ॥

परां शक्तिं तु संक्षोभ्य

गन्धेन कुलकादिना, दिग्धौ लिप्तौ, ‘परि-
शोधयेत्’ क्रियाशक्तित्वं प्रापयेत् । परां द्वाद-
शान्तस्थशिवचन्द्रचन्द्रिकारूपां शक्तिं संक्षो-
भ्यानङ्गधेनवीयुक्त्या प्रसरोन्मुखीं कृत्वा,
‘अमृतेन’ परानन्दरसेन ‘प्लावयेत्’ आचक्षुरयेत् ।

पश्चात् तथारूपतारक्षार्थं कवचमन्त्रेणावगु-
पठय ॥ ३० ॥

ततोऽनन्तं प्रकल्पयेत् ।

करशुद्धिविधाने तत्तन्मन्त्रेन्यास उचित एव
कार्यः । तेनोपवाहुदण्डायग्रग्रन्थिप्रान्तवर्तिवि-
द्यापदोर्ध्वावस्थितानाश्रितप्रेतान्तमनन्तासनं
प्राङ्निर्णीतत्वं प्रणवेन कल्पयेत् ॥

मूर्तिं न्यस्यानुवक्त्राणि

स्वच्छन्दं परिकल्पयेत् ॥ ३१ ॥

मूर्तिब्रह्मकवाटकलावकन्यासादि प्रागेव
निर्णीतम् । अतो यत्र यत्रायाति तत्र तत्र
प्रथमपटलनिर्णीतव्याप्तिरनुसर्तव्या । 'स्वच्छ-
न्दम्' इति सकलम् ॥ ३१ ॥

अनन्तरम्

अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं

विन्यसेदङ्गपञ्चकम् ।

उभयोरपि करयोः पद्ममुद्रामाविष्टयोः ।
 'अस्त्रं नखेषु' इति गुरवः ॥

ततः

भैरवानपि संकल्प्य

परं तत्त्वमनुस्मरेत् ॥ ३२ ॥

'भैरवान्' कपालीशादीनष्टौ वामतर्जनीतो
 दक्षिणतर्जन्यन्तं 'परं तत्त्वं' निष्कलनाथं साङ्गं
 सदेवीकम्, अर्थात् स्फारिताङ्गुष्ठयोः 'अनुस्मरेत्'
 विश्वानुगामित्वेनानुसंदध्यात् । यद्यपि करयोः
 पिण्डावयवत्वात् भाविपिण्डन्यासेनैव न्यासः
 संपद्यते, तथापि सर्वकर्मप्रवृत्तिप्रथमाङ्कुरक-
 ल्पयोर्भगवत्क्रियाशक्तिमयत्वप्रत्यभिज्ञानाय त-
 योर्देहन्यासात्पूर्वं सर्वागमेषु न्यास उच्यमान
 उपपन्न एव । शिवहस्तस्त्वन्यादृगेव विशिष्ट-
 विधिविषयः ॥ ३२ ॥

एवं करन्यासमुक्त्वा देहन्यासे इतिकर्त-
 व्यतामाह

प्राणायामत्रयं कार्यं

देहसंशुद्धिकारणम् ।

इह चैतन्यविश्लेषपूर्विकां देहदाहोत्प्लाव-
नाप्यायनादिमयीं शुद्धिमाधाय भेरवात्मता-
पत्तिः कार्या । चैतन्यस्य च

‘प्राक्संवित्प्राणे परिणता ।’

इति नीत्या प्राणेनैव विशोधनं कार्यम् । न
चाशुद्धेन तेन तत्कर्तुं शक्यम्,—इति प्रथमं
तच्छुद्धिः । देहस्याशुद्धस्य पुन्यष्टकरूपस्य
संशुद्धिकारणम् ॥

तत्प्रदर्शयंश्चैतन्यविश्लेषं वक्तुमाह

अशुद्धः स्वमरुद्रेच्यः

शुद्धेनापूरयेत्तनुम् ॥ ३३ ॥

कुम्भकं रेचकं कृत्वा

व्योम्यात्मानं निधापयेत् ।

‘अशुद्ध’ इति वहिःप्रसरे हेवाकचाञ्चल्य-
प्रावल्योद्धासितविकल्पतया जीवस्य पाशत्वेन
स्थितः । ‘रेच्य’ इति स्वरसवाहप्रशमनेन भोग-
द्वादशान्ते निवेश्यः । ‘शुद्धेन’ इति द्वादशान्त-
विश्रान्तिलब्धशाक्तवलेन, आ समन्तात् स्वर-

१ स० पु० प्रणवेनेति पाठः ।

२ ग० पु० प्रणवेनेति पाठः ।

सवाहनिरोधेन 'पूरयेत्' तच्छाक्तस्पर्शेनाच्छुर-
येत् । आपूर्यैवं कंचित्कालं प्रवेशनिरोधेन
बललाभाय हृदयान्मूलपीठान्तं पूर्णकुम्भव-
दचलस्थित्या स्थापयेत् । ततः कुम्भकप्रक-
र्षलब्धशाक्तवलेन तेन वक्ष्यमाणदिव्यकरण-
ानुसरणयुक्तयोर्ध्वरेचकं कृत्वा प्राणाश्रय-
मात्मानं 'व्योम्नि' मुण्डान्ते विश्रामयेत् । एष
च प्रणवोच्चारसगर्भः प्राणायामः कार्यः । अत्र
च रेचनादौ व्योमविश्रान्त्यन्ते पञ्चके धार-
णापञ्चकं मनसा सूक्ष्मभुजयानुसंधायावि-
कल्पविश्रान्त्या मनोहङ्कारबुद्धीः परतत्त्वे वि-
लाप्य विश्राम्येत् । एवं सूक्ष्मशरीरशुद्धिर्भव-
ति, — इति गुरवः ॥ ३३ ॥

किंरूपमात्मानमित्याह

खद्योतकनिभं सूक्ष्मं

करणैस्तु विवर्जितम् ॥ ३४ ॥

कार्येणैव विहीनं च

मायाप्रध्वस्तगोचरम् ।

'खद्योतकनिभं' प्रकाशमात्रतत्त्वं, 'सूक्ष्मम्'

अवेद्यं, 'करणैः' त्रयोदशभिरिन्द्रियैः 'कार्येण' स्थूलसूक्ष्मात्मना दशविधेन, प्रध्वस्तो 'मायागोचरः' कालनियत्यादिर्यस्य, — इति व्यत्ययः पूर्वनिपातस्य ॥ ३४ ॥

एवं शुद्धतामोपादितोऽपि
शिवीकार्यस्तथात्मैव

यथा भवति तच्छृणु ॥ ३५ ॥

'शिरो भूत्वा शिवं यजेत् ।'

इति न्यायात् । 'शृणु' अन्तः परामृश ॥ ३५ ॥

परं भावं तु संगृह्य

'अहमेव परो हंमः शिजः परमकारणम् ।'

इत्यादौ वक्ष्यमाणं परं स्वभावं सम्यगिति अविकल्पावष्टम्भेन, गृहीत्वा स्वीकृत्य ॥

अत एव सृष्टिसंहारकारिपरमेशस्वरूपसमावेशात्

ततः शोप्या तनुः प्रिये ।

सूक्ष्मायाः शुद्धत्वात् स्थूला ॥

१ रा० पु० उदात्ततामिति पाठ ।

२ ग० पु० अयमेवेति पाठ ।

३ क० ग० पु० स्वीकार्येति पाठ ।

कथम् .

संहारेण यभिन्नेन

रुद्रबीजयुतेन च ॥ ३६ ॥

संहारः क्ष् ईशानस्फाररूपो यभिन्नो य
इत्यनेन युक्तः, रुद्रबीजम् उकारः, विन्दुरत्रा-
क्षिप्तः, । एवमन्यत्र । अत्र देहे पार्थिवी
धारणां कृत्वा तच्छोपणे वायवी धारणा
स्मर्तव्या । तनोः शोपोऽहन्ताभिमानरस-
तनूभावः ॥ ३६ ॥

तेनैव दहनं कार्य-

मूर्ध्वाधोऽग्नियुतेन च ।

तेनैवेदानीं निर्णीततत्त्वेन संहारेण, ऊ-
र्ध्वाधोऽग्निना रेफेण युक्तेन तेन र् क्ष् र् य्
ऊँ इति पिण्डीकृतबीजाक्षरेणाग्नेय्या धारणया
कालाग्निना आ पादान्मुण्डान्तं दहनम्,—इति
अहन्ताभिमानपाशस्य श्लोपणं कार्यम् ॥

अधो विष्णुसमायुक्तो

वायुवर्णः सविन्दुकः ॥ ३७ ॥

श्वासौ पूर्व हृत्पादावस्थितोऽभूत् तथाभूतमेव
नीतं तमानयेत् ॥

कीदृशं च

मलप्रध्वस्तचैतन्यं

कलाविद्यासमाश्रितम् ॥ ३९ ॥

रागेण रञ्जितात्मानं

कालेन कलितं तथा ।

नियत्या यमितं भूयः

पुंभावेनोपवृंहितम् ॥ ४० ॥

प्रधानाशयसंपन्नं

गुणत्रयसमन्वितम् ।

बुद्धितत्त्वसमासीन-

महङ्कारसमावृतम् ॥ ४१ ॥

मनसा बुद्धिकर्माक्षै-

स्तन्मात्रैः स्थूलभूतकैः ।

युक्तमिति शेषः । नयनानयनपात्रत्वादेव
संकोचाभासरूपेण 'मलेन प्रध्वस्तं' गुणीभूतं

‘चैतन्यं’ यस्य, अत एव किञ्चित्कर्तृत्वज्ञातृ-
त्वरूपाभ्यां ‘कलाविद्याभ्यां समाश्रितम्’ ।
एवमन्यत् । अन्येषां च कलादीनां स्वरूप-
मुत्तरत्र स्वावसरे निर्णेष्यामः ॥ ४१ ॥

यदेतन्मायादिक्षित्यन्तं तत्त्वजातं

प्रणवेन तु सर्व त-

च्छरीरोत्पत्तिकारणम् ॥ ४२ ॥

न्यसेत्क्रमेण देवेशि

त्रिंशदेकं च संख्यया ।

‘शरीरोत्पत्तेः कारणं’ मायादिक्षित्यन्तं
तत्त्वानि एकत्रिंशतं ‘प्रणवेन’ श्रीमन्निष्कलं-
तुल्यव्याप्तिकेन शुद्धदेहोत्पत्त्यर्थं ‘न्यसेत्’ ।
प्रणवन्यासाच्चैतानि प्राग्दशातोऽन्यादृश्येव ।
तथाहि—अख्यातिरूपा माया भेदप्रागल्भ्या-
विमोहिनी अस्य, कला पूजाध्यानादिकिञ्चि-
त्कर्तृत्वोन्मीलिका, विद्या तात्त्विकविवेकप्रदा,
रागो भक्त्यभिष्वङ्गप्रदः, कालः उपदेशादि-
विषयकलनाप्रदः, नियतिः भगवदाराधनादौ

अथ

मूर्त्यूर्ध्वे भैरवं देवं

सकलं परिकल्पयेत् ।

द्वात्रिंशद्वर्णकचितं

स्फुरत्तडिदिवोज्ज्वलम् ॥ ८४ ॥

हृत्तो द्वादशान्तं मन्त्रोच्चारं कृत्वा, तत्र
क्षणं विश्रम्य हृद्येव मन्त्रराजं पुर्यष्टकं भैर-
वीकर्तुं न्यसेदिति गुरवः । अत्र च वक्ष्यमाण-
ब्रह्मकवाटकलावक्रभङ्गादि सर्वमासूत्रितमात्रं
प्रभापुञ्जन्यायेन चिन्तयेत्,— इत्याशयेन 'स्फुर-
त्तडिदिवोज्ज्वलम्' इत्युक्तम् ॥ ८४ ॥

अथ

वक्त्राणि कल्पयेद्देवि

स्वध्यानेन महेश्वरि ।

मूर्धादिचरणं याव-

त्प्रणवादिनमोन्ततः ॥ ८५ ॥

अष्टात्रिंशत्कलाभेदं

शोध्याध्वानं प्रकल्पयेत् ।

नवतत्त्वं त्रितत्त्वं च

नवकं भैरवाभिधम् ॥ ८६ ॥

विद्याङ्गा लोचनं चैव

क्षुरिकां च प्रकल्पयेत् ।

शक्तित्रयं ततो न्यस्ये-

दक्षदिग्बामगोचरे ॥ ८७ ॥

मध्यप्रदेशे देवेशि

एतद्विस्मरणार्थं पुनरपि पठितं; तत्त्वन्या-
सेन परमेश्वरसृष्टानि तच्छक्तिमयानि, भग-
वति तु प्रकाशानन्दघनानि; अत एव आस-
नासीनात्म (?) विश्वं शिवमयमित्युक्तम् ॥ ८७ ॥

ध्यानमाह

ततो रूपमनुस्मरेत् ।

त्रिपञ्चनयनं देवं

जटामुकुटमण्डितम् ॥ ८८ ॥

चन्द्रकोटिप्रतीकांशं

चन्द्रार्धकृतशेखरम् ।

घृताक्तांश्चिल्लकांश्चैव

लवणान्परिकल्पयेत् ॥ १३३ ॥

अवदंशान्यनेकानि

कटूनि मधुराणि च ।

रसालां च दधि क्षीर-

मासवं विविधं तथा ॥ १३४ ॥

मत्स्यमांसान्यनेकानि

लेह्यपेयानि यानि च ।

अग्रमापूरयेच्छंभो-

र्वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ १३५ ॥

‘यद्यत्किञ्चिन्मानसाद्वादि सर्वं

तत्तद्युक्त्यैवानुसन्धाय पूर्वम् ।

विश्वाभेदाद्भैरवैकात्म तस्मिन्

स्वस्मिन्सर्वं धाम्नि लीनं विदध्यात् ॥’

इति नैवेद्यरहस्यम् । ‘वित्तशाठ्यविवर्जित’ इति
वाह्ययागे योज्यं; नहि मानसे यागे कृपणत्वं
भवति कस्यचित् ॥ १३५ ॥

एवं कृत्वा भगवद्रूपस्य स्वात्मनः परमान-
न्दनिर्भरत्वमनुसन्धातुम्

पश्चादर्घ्यः प्रदातव्यः

सुरया सुसुगन्धया ।

सुराया आनन्दहेतुत्वादेवमुक्तम् । ये तु
जात्युद्धारपरभैरवरूपत्वोन्मीलकेऽप्यस्मिन् भैर-
वनये सुराशब्दं जलवाचिनमपि व्याचक्षते ते
जातिग्रहग्रस्ताः

‘मद्यं मांसं तथा मत्स्यानन्यानि च वरानने ।

माचागंध निराचारांश्चिदिनो न जुगुप्सवेत् ॥’ (५।४५)

इति भाविसमयोच्छाद्दिनः पञ्च एव ॥

एवं च कृत्वा

मुद्रां प्रदर्शयेत्पश्चा-

त्रिधा त्रैकाल्यकर्मणि ॥ १३६ ॥

‘त्रैकाल्यकर्मणि’ इत्यनुवादः । व्याहृतं

चेतत्प्राक् ॥ १३६ ॥

प्रणिपातं नतः कृत्वा

जपं पश्चात्समाचरेत् ।

वासनामात्रशेषस्यापि देहादेश्विदात्मनि
परभैरवे समावेशनं 'प्रणिपातः,' अन्यथा अन्त-
र्वहिश्च भैरवीभावे कृते कः कुत्र प्रणिपतेत् ।
जपोऽत्र भूयोभूयः परभैरवस्वरूपे विमर्शः ॥

कथमित्याह

अक्षमालां तु संगृह्य

गन्धैः पुष्पैः समर्चिताम् १३७

वाङ्गिरुद्धः सुचित्तात्मा

राजीवासनसंस्थितः ।

मूलमन्त्रं समुच्चार्य

नादे लीनं विचिन्तयेत् १३८

उन्मील्याक्षाणि संचिन्त्य

ततस्तु जपमारभेत् ।

'समर्चिताम्' इति 'ओं अक्षमालायै नमः'
इति प्रयोगेण । 'राजीवासनसंस्थित' इत्यनेन
वक्ष्यमाणदिव्यकरणाधिरूढत्वं लक्ष्यते । अत
एव पश्यन्त्यादिरूपा 'वाक् निरुद्धा' मन्त्राम-
र्शमयीकृता येन, अत एव शोभनमविचालि

चित्तं यस्य तादृगात्मा यस्य, 'मूलमन्त्रम्'
इति सकलं निष्कलं वा, सम्यगिति 'अक्ष-
राक्षरसन्तानम्' इति क्रमेण 'उच्चार्य' ऊर्ध्वं
चारयित्वा 'नाद' इति

'नाद्योचारयिता कथित्..... ।'

इति 'वक्ष्यमाणनित्योदितस्फुरत्तात्मनि 'लीनं'
तन्मयीभूतं विशेषेण तदनुप्रवेशात्मना चिन्त-
येत् । कथम् ? 'अक्षाणि' इन्द्रियाणि 'उन्मी-
ल्य' ऊर्ध्वं मीलितानि कृत्वा 'संचिन्त्य' मन्त्र-
देवतां सम्यगात्मैक्येन चिन्तयित्वा, चिन्तय-
न्नेव 'जपमारभेत' भूयोभूयो मन्त्रं विमृशेत् ।
उक्तं च

'भूयोभूयः परे भावे भावना भाव्यते हि या ।

जपः सोऽत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृशः ॥'

इति श्रीविज्ञानभैरवे (१४५ श्लो०) ॥ १३८ ॥

अत्र च

अक्षराक्षरसन्तानं

न द्रुतं न विलम्बितम् ॥१३९॥

जपः प्राणसमः कार्यः

अक्षरादक्षरं 'सन्तानः' प्रसरणं यत्र । तेन
वीजाक्षराणां ह्रस्वदीर्घादिमात्राः, मालामन्त्रा-
णामक्षराणि चिच्छक्त्यात्ममन्त्रदेवतास्त्रगुम्भि-
तानि विमृशेत् । यथोक्तम्

‘मन्त्रं मणिवदालम्ब्य प्रभावन्मन्त्रदेवताम् ।

जपध्यानादिकं कुर्यान्न ताटस्थ्येन कुत्रचित् ॥’

इति । न ‘द्रुतम्’ इति अस्तक्रमविधिं परिहृत्ये-
त्यर्थः । ‘न विलम्बितम्’ इति मध्ये मध्येऽत्यनु-
सन्धिः शून्यमिति यावत् । ‘प्राणसम’ इति
मध्यवाहिना प्राणेनोल्हासप्रवेशात्मना समो
मध्यवाही प्राणो यथान्तर्मानं परामर्शं सहत
इत्यर्थः । तेन मालामन्त्रान् प्राणशक्तावंशांशि-
कात्वात्मक्रमेण क्रमात्क्रममधिकं नियोजय-
स्तावदभ्यसेत् यावत् समस्तमालामन्त्रपरामर्शं
प्राणशक्तिरन्तः क्षमते । तथा सति हि कला-
ग्रासात्मकसंवित्सतत्त्वासादनं भवति । चतु-
ष्कलप्रणवादीनि तु पिण्डाक्षराणि पञ्चप्रणवा-
धिकारवक्ष्यमाणव्याप्त्यनुसन्धानेनैव मध्यम-
प्राणसाम्येन उच्चारयन् जपेत् । उक्तं च

‘न पुंसि न परे तत्त्वे शक्तौ मन्त्रं नियोजयेत् ।’
इति ॥ १३९ ॥

एवमितिकर्तव्यतामुक्त्वा फलभेदं निरूपयति

दिनस्थो मुक्तिकाङ्क्षिभिः ।

हृदयाद्वादशान्तं प्राणवाहः दिनं, तत्र तिष्ठति, - इति निर्गर्भमपानवृत्त्या प्रविश्य मन्त्रगर्भमूर्ध्वप्राणान्ते विश्रान्तिपरो जपेदिति यावत् ॥

संहारः स तु विज्ञेयः

समस्ताशेषसंहारात् ॥

अत एव

शिवधामफलप्रदः ॥ १४० ॥

साधकाभिप्रायेण तु

व्योम्नि प्राप्तो यदा नादः

पुनरेव निवर्तते ।

शर्वरी सा तु विज्ञेया

हृदङ्गं यावदागतः ॥ १४१ ॥

सृष्टिरेषा समाख्याता सर्वसिद्धिफलोदया ।

‘व्योम्नि’ द्वादशान्ते ‘नाद’ इति तच्छेषी-
भूतो मन्त्रो ‘निवर्तते’ इति द्वादशान्तावस्थिति-
लब्धोन्मेषवशादपानक्रमेणान्तर्विशेत् । ‘सृष्टिः’
इति आप्यायकरत्वात्, सर्वेषामुत्तमादिसिद्धि-
फलानामुदयो यस्याम् । तेनैवं साधकैर्निर्गर्भ-
मेव प्राणवृत्त्या मुक्तिप्रत्यूहपरिहाराय मुण्डा-
न्तमाश्रित्य, तत उन्मिषदपानशक्त्याश्रयेण
हृत्प्राप्तिपर्यन्तं जपः कार्यः, उभयार्थिना तु
उभयथापि,—इत्यर्थान्मन्तव्यम् । इत्थं चास्य
मन्त्रस्य अशुद्धतत्त्वसंहारशुद्धतत्त्वसृष्टिकारि-
तया मुक्तिभुक्तिप्रदमेकमेव पूर्णं वीर्यम्,
आराधकाशयभेदात्तु पृथग्विभज्य उप-
दिष्टम् ॥ १४१ ॥

एवं च कुर्वता

आत्मनो भैरवं रूपं

सदा भाव्यं वरानने ॥ १४२ ॥

तस्य विघ्ना विनश्यन्ति

जपश्च सफलो भवेत् ।

सर्वदशासु परभैरवचैतन्यरूपमात्मानं 'भावयतो' विमृशतो विशेषेण घ्नन्ति मुक्तिसिद्धिप्राप्तीः,—इति 'विघ्नाः' पाशाः प्रतिबन्धकाश्च नश्यन्ति; अत एव जपो भुक्तिमुक्तिभ्यां सफलो भवेदेपां यथाभिप्रायम् ॥ १४२ ॥

जप्त्वा निवेदयेद्देवि

भैरवाय वरानने ॥ १४३ ॥

पूरकेण प्रयोगेण

हृदि स्थिताय भैरवाय द्वादशान्तात् प्रवेशरूपेण पूरकप्रयोगेण मुमुक्षुस्तु फलानभिसंधिसंवन्धिना 'भगवन् जपमेवंसंख्याकं गृहाण' इति निवेदयेत् ॥ १४३ ॥

कीदृशं

त्रिस्थं च त्रितयान्वितम् ।

त्रिसिद्धिसिद्धिदं देवि

‘त्रिषु’ उल्लासप्रवेशोभयात्मकेषु पदेषु तिष्ठति,—इति यः, तथा वाङ्मनःप्राणात्मकेन ‘त्रितयेनान्वितं’ युक्तम्, उत्तममध्यमाधमभेदात्रिरूपा या सिद्धिः साधकेभ्यः, तथा सिद्धिरेतद्विलक्षणा मुमुक्षोर्मुक्तिरूपा, तामुक्तवक्ष्यमाणयुक्त्या ददाति यः । त्रिसिद्धिरिति सिद्धिश्चेति योजयित्वा व्याख्येयम् ॥

किं च

सरहस्यमुदाहृतम् ॥ १४४ ॥

योजनिकायां पञ्चप्रणवाधिकारे च वक्ष्यमाणनीत्या मुमुक्षुबुभुक्षूणामूर्ध्वं द्वादशान्तमाहृतं प्रापितम्, ऊर्ध्वाच्चाहृतं हृदयान्तं प्रापितं सरहस्यं कैश्चिदेव विकसितमध्यमार्गेर्लभ्यमित्यर्थः ॥ १४४ ॥

सिद्धिवैशिष्ट्येनास्य साधकं प्रति विशेषं वक्तुमाह

शान्तिके मानसो जप्य

उपांशुः पौष्टिके स्मृतः ।

सशब्दश्चाभिचारेऽसौ

प्रागुदग्दक्षिणामुखः ॥ १४५ ॥

एतद्व्याचष्टे

आत्मा न शृणुते यं तु

मानसोऽसौ प्रकीर्तितः ।

आत्मना श्रूयते यस्तु

तमुपांशुं विजानते ॥ १४६ ॥

परे शृण्वन्ति यं देवि

सशब्दः स उदाहृतः ।

मानसो मध्यमायां वाचि । उपांशुसशब्दौ
तु सूक्ष्मस्थूलप्रयत्नायां वैखर्याम् । त्रयस्यास्य
भोगहेतुत्वमन्यत्राप्युक्तम्

‘मध्यमो भोगमोक्षाख्य उपांशुः सिद्धिदायकः ।

वाचिको भूतविपजित्सशब्दश्चाभिचारिकः ॥’

इति । एवं वदन् पश्यन्तीपरावाग्भ्यां । मुक्तौ
जीवन्मुक्तौ च जपः कार्यः,—इति सूचयति ।

उक्तं च

‘जीवन्मुक्तौ परो ज्ञेयो मुक्तौ मुद्रितमेदकः ।’

इति ॥ १४६ ॥

एते च श्रीकामरूपोजयिनीकाश्मीरकाञ्ची-
करवीरदेवीकोट्टोड्डियानहिरण्यपुरवासिनः, —
इत्याम्नायादेतदाधारपीठादिपूजापि अर्थसि-
द्धैव । अत्र 'श्मशानैः सकवन्धैः' इत्यादि सर्व-
श्मशानसाधारणम् । इत्थंभूतलक्षणे चैता-
स्तृतीयाः ॥ १७९ ॥

एतांश्च

तर्पयेन्मत्स्यमांसाद्यै-

रासवैर्विविधैस्तथा ॥ १८० ॥

गन्धं पुष्पं तथा धूपं

सर्वेषां तु प्रदापयेत् ।

श्मशानानि हृद्यागे नोक्तानि मा भूदेह-
शोष,—इति, एवमुग्रत्वादादौ मत्स्यादिभिस्त-
र्पणं ततः पूजा, एतानि यतिविषयाण्येव ।
अत्र च पक्षे लोकपालास्त्रावरणे पृथक्कार्ये,
तथा च पञ्चावरणा पूजा भवति ॥ १८० ॥

अत्र च

प्रणिपातं ततः कृत्वा

जप्त्वा मन्त्रं सुभावितः ॥ १८१ ॥

रेचकेन प्रयोगेन
निवेद्य विधिपूर्वकम् ।

हुङ्हुङ्कारनमस्कारा-
नृत्वा चैव ततो व्रजेत् १८२
अग्निकुण्डसमीपं तु
अर्घहस्तः सुभावितः ।

मन्त्रमिति मूलमङ्गसहितं, रेचकेन 'विधि-
पूर्वकम्' इति द्वादशान्तारोहतद्विश्रान्तितदवरो-
हपूर्वं नासाग्रेण जतं मन्त्रं सपुष्पं 'भगवज्जपं
गृहाण' इति प्रयोगेणार्पयेत् । भक्तिवेवश्यो-
न्मिपन्नादामर्शमयो ध्वनिर्मुखवाद्यापरपर्यायो
हुङ्हुङ्कारः ॥ १८२ ॥

—कुण्डसंस्कारानाह

कुण्डं तु लक्षणोपेतं
प्रोक्षयेदस्त्रवारिणा ॥ १८३ ॥
कवचेनावगुण्ठ्यैत-
दस्त्रदर्भेण चोल्लिखेत् ।

लक्षणपराः । शोध्याध्वानमिति येनाध्वना गुरुदीक्षां चिकीर्षति ॥ २७३ ॥

एवं कृत्वा

भैरवं पूजयित्वा तु
शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

वक्रसंधिश्च वक्राभ्यां

शिववक्राग्निवक्रयोः ॥ २७४ ॥

शास्त्रदृष्टेनेति यथोक्तावरणान्तं मानसे-
नार्थादिक्रमेण । वक्राभ्यामिति बह्वर्थं द्विव-
चनं, तेन वक्रमन्त्रैरित्यर्थः । शिववक्त्रे भैरव-
वक्रम्; अत्र च 'ओं लं सद्योजाताख्यभैरव-
वक्रं शिवाग्निवक्त्रेऽनुसंदधे स्वाहा' इत्यादिक्र-
मेण वक्रसंधिश्च पूर्वोक्तवक्रसंधिविलक्षणः क-
र्तव्यः ॥ २७४ ॥

किं च

संधाय चैवं जिह्वाभ्यां

अन्तर्वहिर्वह्निवक्राणां परमेशवक्त्रैर्मन्त्रपूर्वं
जिह्वानुसंधानं कृत्वा

१ स० पु० प्रयोगेणेति पाठः ।

२ स० ग० पु० सपटनमिति पाठः ।

नाडीसंधिरतो भवेत् ।

तदाह

मूलमन्त्रं समुच्चार्य

अग्निनासाविनिर्गतम् ॥ २७५ ॥

स्थण्डिलस्थशिवालीन-

मेकार्थं चैव संधयेत् ।

अग्निहृदयान्नावनया मूलमन्त्रमुच्चार्य तद-
क्षिणेन निर्गत्य स्थण्डिलेशस्य वामेन प्रविश्य
दक्षिणेन निर्यायात्, - इति क्रमेण सर्वाव-
रणमन्त्रेष्वनुसंधाय अग्नेर्वामेन विशेत् । ए-
कार्थमित्यभिन्नं स्वच्छन्दभैरवात्मकं वाच्य-
देवतारूपमित्यर्थः ॥ २७५ ॥

एवमनुसंधाय

शुद्धाज्येनाहुतिशत-

मष्टोत्कृष्टं वरानने ॥ २७६ ॥

भैरवस्य तु होतव्यं

वक्त्राङ्गानां दशांशकम् ।

भैरवाष्टकलोकेशा-

न्दशमांशेन होमयेत् ॥२७७॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि स्थूलसूक्ष्मपरभेदादष्टोत्तर-
शतमिति(व्याख्या) वनयव(अधिश्रयणादि)-
संस्कारैरापादिताशेषविश्वमयत्वेन आज्येन
अष्टोत्तरशतस्रुवहोमाद्भैरवमन्त्रदेवतां तर्पयेत्
अनुग्रहाभिमुखीकुर्यादित्यर्थः । वक्रादीनां द-
शांशत्वेऽभिप्रायो जपप्रकरणे निर्णीतोऽङ्ग-
देव्या देववादित्यन्ये ॥ २७७ ॥

अथ

मूलमन्त्रं समुच्चार्य

पूर्णांमेकां प्रपातयेत् ।

सर्वमन्त्रचक्रतर्पणाय ॥

ततोऽपि प्रधानभूतमूलमन्त्रतृप्त्यर्थं द्वितीयां
पूर्णां दद्यादित्याह

भैरवाप्यायनार्थाय

तथा पूर्णां प्रपातयेत् ॥२७८॥

ततोऽपि

पुनर्न्यूनातिरिक्तार्थं

निश्छिद्रकरणाय च ।

मूलेन पूर्णं पातयेदिति शेषः । न्यूनातिरि-
क्तनिवृत्त्यर्थमेव निश्छिद्रकरणम् ॥

एवं नित्यहोमविधिं निर्वर्त्य

पश्चाद्धोमः प्रकर्तव्यो

यथेच्छं तु वरानने ॥ २७९ ॥

यथेच्छमिति नैमित्तिकः काम्यो वा ॥ २७९

अथैवं होमद्रव्यविभागं तत्तत्साधनाभि-
प्रायतो निर्दिशति

सर्वकामप्रदो होम-

स्तिलैः शस्तो घृतान्वितैः ।

पृथक्

धान्यैर्धनार्थसिद्धयर्थं

आज्याक्तैरिति सर्वत्रानुपङ्गः । धनमजावि-
कम्, अर्थो हिरण्यादिकम् ॥

घृतगुग्गुलहोमतः ॥ २८० ॥

जायते विपुला सिद्धि-
रधमा मध्यमोत्तमा ।

तथा

श्वेतारविन्दैराज्याक्तैः

होमः कार्यः ।

विल्वैश्च श्रियमाप्नुयात् ॥२८१॥

क्षीराक्ततिलहोमेन

शान्तिकर्म वरानने ।

प्रायश्च द्रव्याणि जातभेदेन चतुर्धा स्थि-
तानीति तैर्होमाहैः ।

सितरक्तपीतकृष्णैः

शमनाकृष्टिपौष्टिकम् ॥२८२॥

मारणं च वरारोहे

क्रमेण परिकल्पयेत् ।

किं च

कुन्दपुष्पैः सुतार्थाय

होमो भवति ॥

अशोकैः प्रियसंगमः ॥२८३॥

जातिकुट्टलकेः कन्या

गान्धर्वी वकुलोद्भवैः ।

नागैस्तु नागकन्या वै

सिद्धार्थैः सिद्धकन्यका ॥ २८४ ॥

चण्यकैश्चाप्यप्सरसो

नरेन्द्रः फल्गुषेण तु ।

घृताक्तेन वरारोहे

समन्त्री सपुरोहितः ॥ २८५ ॥

राज्ञी पुत्रसमोपेता

वशं याति वरानने ।

यक्षिणी वशमायाति

पुष्पैश्चैव कदम्बजैः ॥ २८६ ॥

सर्वेष्वभिमतेषु तेरित्यनुपङ्गः कार्यः । नागे-
रिति पुंनागैः, सिद्धार्थैः पुष्पविशेषैः । यत्र येः
पुष्पैर्होमस्तत्र तेरेवार्चनं कार्यम्, फल्गुपमिति
नृमांसम् ॥ २८६ ॥

तथा

विद्याधरी कुर्य्यकैश्च

साधयेन्नात्र संशयः ।

कुर्य्यकानि कुटकाख्यानि । 'नात्र संशय'
इत्यनेन निश्चितप्रतिपत्तेः कर्म फलदं भवति,—
इत्याह; अत एव शिष्यलक्षणे 'दृढव्रत' इत्ये-
तत्साधकविषये योजितम् ॥

होमे हस्तसंस्थानमाह

मृगीं वद्ध्वा तिलैर्होमः

प्रसृततर्जनीकनिष्ठाङ्गुलिरङ्गुष्ठमध्यमानामा-
सदंशात्मा मृगीबन्धः ॥

पद्मविल्वैरधिष्ठितम् ॥ २८७ ॥

अखण्डितैः कृत्वा जुहुयादिति शेषः ॥ २८७

भक्ष्यैर्ग्रासप्रमाणैस्तु

धान्यैः प्रसृतिसंमितैः ।

अत्र च हस्तसंनिवेशो यथोचितमनुम-
न्तव्यः ॥

उपसंहरति

एवं होमानुसारेण

साधको विधिसंस्थितः ॥ २८८ ॥

पूजाहोमरतो नित्यं

यान्यान्कामान्समीहते ।

तांस्तान्स साधयत्येव

भैरवस्य वचो यथा ॥ २८९ ॥

‘विधौ’ शास्त्रनियत्रिते कर्मणि सम्यक् स्थितः ‘कामान्’ काम्यमानानि फलानि, यथा भैरवस्याज्ञा स ह्यार्गमात्माज्ञामात्रेणैव सर्वं संपादयति । अथ च यथा येन सत्याभिसंधिरूपेण भैरवस्य सर्वशक्तेः न तु परिमितस्य कस्यचिदिदं वचः, तथा तेन प्रकारेण आश्वस्तानामेष विधिरनुष्ठीयमानः साधयत्येवाभीष्टमिति शिवम् ॥ २८९ ॥

गुरुचरणसरोजामोदमच्चं मनो मे

यदिह किमपि तत्त्वं व्याकरोच्छैवशास्त्रे ।

विविधविधिरहस्यं स्यात्तदासेव्यमानं
भवहरहरधामावेशि सद्भक्तिभाजाम् ॥ १ ॥

इति श्रीस्वच्छन्दतन्त्रे

श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीक्षेमराजविरचितोद्घोताख्य-
व्याख्योपेतेऽर्चाधिकारो नाम
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

श्रीमत्प्रतापभूभर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।

मधुसूदनकौलेन संपाद्यायं प्रकाशितः ॥

श्रीमत्साम्बशिवाप्यर्पणं भूयात् ॥

अथ

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्य-
विवरणोपेतम् ।

(तृतीयः पटलः)

यत्र गलत्युन्मिषिते-
ऽशेषा संसारवासनाविज्ञा ।
अधिवासोऽसौ सर्वो
जयति परानन्दनिःष्यन्दी ॥

एवं प्रासङ्गिकानन्तरप्रमेयगर्भमवश्यानुष्ठेयं
नित्यकर्मोक्त्वा प्राप्तनिरूपणावसरं नैमित्तिक-
प्रथमभूतमधिवासं निर्णेतुं भैरव उवाच

अधिवासं प्रवक्ष्यामि

यथावदनुपूर्वशः ।

देवगुरुशिष्यद्रव्याणां भाविदीक्षोचितयो-
ग्यतात्मकसंस्कारपरिग्रहो यागगृहाधिकरणव-
सनं चाधिवासः स च गुरुणा कार्यः, इति
तत्संस्कारोपक्रममेव तस्माह

वारिणा सुविशुद्धात्मा

कृतकृत्यः प्रसन्नधीः ॥ १ ॥

भस्मोद्धूलितदेहस्तु

मुद्रालङ्कारभूषितः ।

जिह्वजेनोपवीतेन

सवासा वा दिगम्बरः ॥ २ ॥

सुगन्धिगन्धलिप्ताङ्गः

पुष्पस्रग्दामभूषितः ।

दिव्याभरणसंपन्नः

सुप्रसन्नः सुभावितः ॥ ३ ॥

सुधूपितः सुताम्बूल-

श्चन्दनागुरुचर्चितः ।

‘आत्मा’ शरीरं मनश्च । ‘कृत्यं’ संध्याव-
न्दनादि; अथ च कृतकृत्यः परमैरवैक्यपरि-
पूर्णः, तत एव ‘प्रसन्ना’ त्यक्तवाह्याभिलाषा
‘धीः’ यस्य । ‘मुद्रालङ्कारभूषितः’ शिखाक-
र्णप्रकोष्ठप्रतिष्ठापितपञ्चमुद्रः । ‘जिह्वः’ शवः

‘तज्जेन’ तत्केशजेन । एतच्च यथायोगं गृहस्थ-
नैष्ठिकाचार्यविषयं व्याख्येयम् । ‘सुगन्धि’
इत्यादिना इदमाह—यस्य स्वभावेन शिवभाव-
नापरत्वं नास्ति स बाह्योपचारेणापि चेतः
प्रसाद्य ‘सुभावितः’ शिवावेशोन्मेपमयः
स्यात् । यतः

‘न चावज्ञा क्रियाकाले संसारोद्धरणं प्रति ।
मन्त्रदानव्रतादेशशिष्यधुङ्गारकी भवेत् ॥’

इत्याम्नातम् ॥

किं कुर्यादित्याह

मखद्वारप्रदेशे तु

स्थित्वा प्रागिव भावितः ॥ ४ ॥

द्वाराध्यक्षान्पूजयित्वा

पुष्पप्रक्षेपणं ततः ।

हुंफट्कारप्रयोगेण

तालाशब्दं विधाय च ॥ ५ ॥

पाण्यधोहस्तसंयोगा-

द्विघ्नप्रोच्चाटनाय वै ।

पाष्ण्या भूमिगतान्हन्या-

तालया चान्तरिक्षगान् ॥ ६ ॥

मन्त्रैर्दिव्यान्विशोध्यैवं

यागहर्म्यं विशेत्ततः ।

पुष्पप्रक्षेपणं तालाशब्दं विघ्नप्रोच्चाटनाय
पाष्ण्या अधोभूमिसंयोगात् हस्तसंयोगाच्च
विधायेति विदधद्विशेदिति योजना । 'अन्त-
रिक्षं' भुवोलोकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

अथ

रक्षां पूर्ववदस्त्रेण

परितः परिकल्पयेत् ॥ ७ ॥

वर्मणा मायारूपेणा-

च्छाद्यैव तु मखालयम् ।

ततो दक्षिणदिग्भागे

उपविश्य वरानने ॥ ८ ॥

करन्यासं यथापूर्वं

दहनोत्पूयने तथा ।

प्लावनाप्यायने चैव

सकलीकरणं तथा ॥ ९ ॥

पूर्ववन्मानसं याग-

मन्तर्देहे समाचरेत् ।

‘परित’ इति अस्त्रप्राकाररूपाम् ‘मायारू-
पेण’ इति माया हि कलातत्त्वान्ताशेषाच्छा-
दिका दुर्भेदा चेति तद्रूपेण । शिष्टं निर्णीत-
पूर्वम् ॥ ९ ॥

अन्तर्यागे प्रागुक्तं विधिं स्मारयति

शक्त्याधारमनन्तं च

धर्मादिचरणावधि ॥ १० ॥

गात्रकाणि त्वधर्माद्या-

स्तथा संधानकीलकान् ।

अधश्छादनमूर्ध्वं च

पद्मकेसरकर्णिकाः ॥ ११ ॥

पुष्कराणि च शक्तीश्च

मण्डलान्मण्डलाधिपान् ।

शिवान्तमासनं दद्या-

त्पूर्वरूपं ध्रुवेण तु ॥ १२ ॥

मूर्तिब्रह्मकलाव्यूहं

नवतत्त्वं त्रितत्त्वकम् ।

द्वात्रिंशदक्षरं देवं

भैरवाष्टकमेव च ॥ १३ ॥

विद्याङ्गानि तथा देवीं

क्षुरिकां लोचनत्रयम् ।

शक्तित्रयं परं देव-

मङ्गषट्समन्वितम् ॥ १४ ॥

निर्णीतं चैतत् । नैमित्तिकेऽपि सर्वमेतत्
कार्यमिति पुनः पाठेऽभिप्रायः ॥ १४ ॥

अपि च

मुद्रामन्त्रांश्च द्रव्याणि

यथास्थानं प्रकल्पयेत् ।

आवाहनस्यापनसंनिधाननिरोधनादिरूपा
'मुद्राः' आसनतो भैरवान्तान् मन्त्रान्, पाद्या-

१७ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् १५९

चमनीयार्घादीनि द्रव्याणि । यथास्थानमिति
पूर्वोक्त्या नीत्या ॥

तदेतत्सर्वं

संकल्प्य च यथान्यायं

यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ १५ ॥

यथायोगं यथाक्रमं यो यो 'न्यायो' निरू-
पितव्याद्यनुसरणं तदनतिक्रमेणेत्यर्थः ॥१५॥

अथावरणन्यासमपि स्मारयति

सद्योजातं च वामं च

अघोरं च यदुक्तवान् ।

पुरुषेशौ च देवस्य

दलस्थांश्चोपकल्पयेत् ॥ १६ ॥

हृदयादींस्ततः पञ्च

दिशासु विदिशासु च ।

उक्तवानहमित्यर्थः । दिशास्त्रित्यादिरैशः

पाठः ॥ १६ ॥

किं च

पूर्वतो यावदीशान्तं

भैरवावरणं वहिः ॥ १७ ॥

लोकपालांस्तदस्त्राणि

पूर्वादीशान्तकावधि ।

परिकल्पयेदित्यनुपज्यते ॥ १७ ॥

मन्त्रसंधानमाह

अस्त्राणि लोकपालांश्च

भैरवाष्टकमेव च ॥ १८ ॥

पञ्चब्रह्माण्यथाङ्गानि

एतान्यावरणानि हि ।

क्रमेणोच्चारयेत्सर्वा-

न्यावत्तद्गर्भमैश्वरम् ॥ १९ ॥

मन्त्रसंधानमेतद्धि

‘शूलहस्तायेशानाय नमः’ इति प्रातिलो-
म्यक्रमेण सकलान्तमुत्तरोत्तरलीनताक्रमेणो-
च्चारणं ‘मन्त्रसंधानम्’ ‘पञ्चब्रह्माण्यथाङ्गानि’
इति प्रातिलोम्यक्रमेऽप्यानुलोम्येन पाठो
वक्राङ्गानामेकावरणहेतुतया, — इति त्र्याव-
रणोऽयं क्रमः ॥ १९ ॥

अथ

परमीकरणं शृणु ।

उच्चारयेत्ततो देवं

ह्रस्वदीर्घप्लुतान्वितम् ॥ २० ॥

तावदुच्चारयेन्मन्त्रं

यावन्निर्वाणगोचरम् ।

‘देवं’ द्योतनादिसतत्त्वं श्रीनिष्कलम् । ह्रस्वेत्यादि,

‘ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममतिदृक् परं शिवम्’ (६।४)

इति पञ्चप्रणवाधिकारे वक्ष्यमाणस्थित्या अकारोकारमकारविन्दुनादवर्णकलासु ह्रस्वादिमात्रारूपासु वक्ष्यमाणव्याप्त्यनुसारेण विश्रम्य ‘निर्वाणगोचरं’ द्वादशान्तं यावन्मन्त्रमुच्चारयेदित्यर्थः ॥ २० ॥

अत्रैवेतिकर्तव्यतां पूरयति

अधःशक्तेर्यावदूर्ध्वं

सोमसूर्यपथान्तरा ॥ २१ ॥

किं च

सर्वेष्वारण्येष्वेवं

देवि तद्व्यापकं न्यसेत् ॥ २४ ॥

एवमिति एकेनैव प्रयत्नेन ॥ २४ ॥

तेन चाधिष्ठिताः सर्वे

सर्वकामफलप्रदाः ।

तद्रश्मिपुष्पात्मकत्वात् सकलादिमन्त्राणां,
चो ह्यर्थे ॥

अत्र पूर्वोक्तं ध्यानादि स्मारयति

यथा स्वरूपसंस्थान-

वर्णा ये कथिता मया ॥ २५ ॥

तथा ते विनियोक्तव्या

मानसे मानसेन तु ।

‘स्वरूपं’ मूलं ब्रह्माङ्गादिरूपं, ‘संस्थानम्’
आकृतिः, ‘वर्णः’ सितादिः, ‘कथिताः’ इति
द्वितीये पटले । ‘मानस इति’यागे, ‘मानसेन’
चित्तेन ॥ २५ ॥

ततश्च

कर्णिकायां तु संस्थाप्य

द्विधावस्थं च भैरवम् ॥ २६ ॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं

सर्वमन्त्रैरलंकृतम् ।

‘द्विधा’ सकलनिष्कलभावेन ‘अवस्था’ अनुग्राह्यानुग्रहाय स्वस्वातन्त्र्येणावस्थितिर्यस्य, सकलं सिताकारं निष्कलं तु प्रकाशमात्रतत्त्वम् ‘अलंकृतम्’ इति रश्मिपरिवृतम् । एवं द्वात्रिंशदक्षरापेक्षया यद्यपि मूलमन्त्रस्य निष्कलत्वं तथापि अकारादिकलोच्चारे सति सकलत्वमप्यस्तीति ॥ २६ ॥

यत्सत्यतो निष्कलं तत्त्वं तन्निर्दिशति

तत्रापि परतो ज्ञेय-

मनिर्देश्यमनामयम् ॥ २७ ॥

तत्र तयोः सकलनिष्कलयोरुपरि ‘परतः’ परं परिपूर्णं रूपेण भैरवस्वरूपं ‘ज्ञेयं’ स्वतः प्रकाशमानं प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः । यतस्तद्-

‘अनिर्देश्यम्’ इदन्ताया न विषयो, यस्मात्
 ‘अनामयं’ सूक्ष्मतमेनापि आमयेनाख्यात्यात्म-
 कमहामायास्पर्शेन शून्यम् ॥ २७ ॥

तथा च

यत्र नास्ति द्विधाभावः

निष्कलसकलाद्यशेषसामरस्यात्मकत्वात् ॥

न मन्त्रादिप्रकल्पना ।

ओंकारविन्दुनादानां

विलयं तं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥

सर्वमन्त्रप्रमेयविश्रान्तिपदं तज्जानीयादि-

त्यर्थः । यद्वक्ष्यति

‘यावदुच्चार्यते वाचा यावद्वेष्ट्येऽपि तिष्ठति ।

तावत्स सकलो ज्ञेयः ।’ (स्व० ७।२३७)

इति । तथा

‘अक्षरेषु कुतो मोक्षः परं तत्त्वमनक्षरम् ।’ (स्व० ७।२३६)

इति ॥ २८ ॥

अतश्च

तत्स्थानं दुर्लभं भूत्वा

संभवेन्न कदाचन ।

यस्य नाग्रं च मूलं च

न दिशो विदिशस्तथा ॥२९॥

न शब्दो नापि चाकाशं

ध्यात्वा तत्तु विमुच्यते ।

तिष्ठत्यस्मिन्सर्वमिति 'स्थानम्' आकृति-
शून्यत्वात् मूलाग्राद्यभावः, वर्णात्मकमन्त्ररू-
पशून्यत्वान्न शब्द इत्युक्तम् । एवमपि न त-
च्छून्यमित्याशयेनोक्तं नाकाशमिति । 'ध्यात्वा'
इति अकृतकाहंविमर्शविश्रान्त्या समाविश्यं
'विमुच्यते' जीवन्मुक्तिराप्यते ॥ २९ ॥

तदित्थम्

प्रथमं मानसं यागं

पश्चाद्द्रव्यसमन्वितम् ॥ ३० ॥

य एवं सततं कुर्या-

द्वैशिको यागतत्परः ।

स्वहस्ते स्थण्डिले लिङ्गे

मण्डले चरुके तथा ॥ ३१ ॥

जले चाग्नौ च संपूज्य सम्यग्दीक्षाफलं लभेत् ।

मानसस्य प्राथम्यं शिवीभावं विना शिव-
यागेऽधिकाराभावादित्युक्तत्वात्, 'दैशिक'
उपदेशप्रयोजन आचार्यः । सततमिति
नित्यार्चारतत्वात् । 'स्वहस्ते' इति शिवहस्त-
दानावसरे, 'स्थण्डिल' इत्यधिवासमये,
'लिङ्गे' इति

'लिङ्गशब्देन विद्वांसः सृष्टिसंहारकारणम् ।'

इत्यादिनिरुक्तेः प्रस्तावोचितशिष्यचेतन्ये वा-
ह्येऽपि वा वाणादिरूपे भाक्ते, 'मण्डले'
इति वक्ष्यमाणरूपे, 'चरुके' हविर्विशेषात्मनि,
'जले' कलशस्थे, 'वह्नौ' पाशदाहके ।
दीक्षायाः 'फलं' शिष्याणां भैरवात्मकस्वरूप-
प्रत्यभिज्ञानं 'लभेत्' तत्र हेतुकर्तृकत्वसामर्थ्य-
मासादयत्येव । एवं च सर्वथा शिवीभावात्म-
कमानसयागपूर्वं बाह्ययागं निर्वर्तयेत् ॥ ३१ ॥

अन्यथा

अकृत्वा मानसं यागं

योऽन्यं यागं समारभेत् ॥३२॥

अशिवः स तु विज्ञेयो

न मोक्षाय विधीयते ।

‘अशिव’ इति मानसयागकार्यशिवीभावा-
भावात् तथाभूतश्च पशुमोक्षाय न ‘विधीयते’
तदर्थमधिक्रियते इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यतः

आत्मयागे कृते चैव

देहशुद्धिः प्रजायते ॥ ३३ ॥

चो ह्यर्थे । एवशब्दो जायतेशब्दादनन्तरं
योज्यः । तेन यस्माद्यागादनन्तरं बाह्यान्तरोभय-
रूपस्य देहस्य शिवीभावावेशात्मा शुद्धिर्जायते
एव तस्मादसाववश्यकार्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा हि सति

अधिष्ठितं शिवेनैव

तमाचार्यं विनिर्दिशेत् ।

शिवेन सहचारित्वादाचार्य इति हि वक्ष्यति॥
किं च

आत्मनिर्दहनं चैव

मानसं च यदुक्तवान् ॥ ३४ ॥

अहमित्यर्थः । 'आत्मा' इह द्विविधो
देहः ॥ ३४ ॥

विदित्वा सम्यगाचार्यः

पाशहा स शिवः स्मृतः ।

सम्यग्वेदनं देहाद्यहन्ताप्रशमनेन शिवा-
हंभावावेशः ॥

यागस्यास्य प्रभावमाह

यत्र यत्र स्थितो देशे

यश्चैवं तु विधिं यजेत् ॥३५॥

ब्रह्महापि स मुच्येत

किं पुनः शिवतत्परः ।

विहितमहापातकोऽपि भगवदिच्छाप्रयोज-
नात् यो विधिमिमं सभिसंधाय 'यजेत्' भग-
वन्तमर्चयेत् सोऽपि मुच्यते ॥ ३५ ॥

किं च

सर्वावस्थागतश्चैव

विषयैरनुरञ्जितः ॥ ३६ ॥

सकृत्संपूज्य मुच्येत

किं पुनर्यो दिने दिने ।

‘सर्वावस्थागतः’ इत्यादिना समयपालना-
समर्थो भोगभुगपि सकृन्निर्वीजदीक्षायामर्च-
नान्मुच्यते, तस्मात्सततमेतदर्चनं पुत्रकाद्यैर्वि-
धेयमित्येवंपरमेतत् ॥ ३६ ॥

अस्या अर्चादिक्रियाया महत्तां प्रथयति

एतत्तन्त्रोक्तविधिना

यदुक्तं विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

इज्यादि चान्यतन्त्रेऽपि

तद्वैतत्कामिकं भवेत् ।

समानासमानस्त्रोतस्यन्यत्रापि पारमेश्वरे
तन्त्रे ‘यदिज्यादि’ दीक्षादिविधिपूर्वकमुक्तं
तदेतत्तन्त्रोक्तेन संपूर्णैतिकर्तव्यताकेन विधिना
तत् ‘कामिकम्’ इति तत्तत्काम्यमानभोगमो-

क्षप्रयोजनं स्यात् । एतदुक्त्या दीक्षादाविति-
कर्तव्यतान्यत्राश्रीयमाणाभिलषितं पूरयत्येव
संपूर्णत्वादित्यर्थः । तद्वै इत्यत्र तस्येति पाठे
तस्य कर्तुमिति व्याख्येयम् ॥ ३७ ॥

अत एवान्यत्राप्याश्रीयमाणमेतत्

नानासिद्धिगुणैर्युक्तं

अधिकानपि क्रियापादोक्तान् सिद्धिरूपान्
गुणान् करोति ॥

तथा

नानाकामफलप्रदम् ॥ ३८ ॥

चर्यापादोक्तमप्यविलम्बितं फलं संपाद-
यति ॥ ३८ ॥

योगपादोक्तमपि घटयतीत्याह

योगसिद्धिश्च जायेत

विद्यापादोक्तमपि इतः पराद्वयस्पर्शिनो वि-
धेरनुष्ठानाच्च साधयत्येवानुष्ठातृजन इत्यप्याह

मुक्तिं च लभते ध्रुवम् ।

अपि चेतदिज्यानुष्ठातृपूजनम्

सदाशिवोऽपि जानाति

देवाश्चैवासुरादयः ॥ ३९ ॥

परभैरवभक्तिशालिने महाप्रभावा अपि
स्पृहयन्तीति यावत् ॥ ३९ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह

एवं तु मानसं यागं

कृत्वा बाह्यं समाचरेत् ।

तत्र प्रथमम्

परां वृत्तिमनुध्याय-

न्द्रव्याण्यादौ विलोकयेत् ४०

‘पराम्’ अन्तर्यागनिष्पन्नभैरवावेशमयीं
‘वृत्तिं’ स्फुरत्तामवलम्बमानो यागद्रव्याणि
प्रोक्षणादिकल्पितसंस्कारेभ्यः पूर्वं पराद्वयज्ञा-
नापादितैक्यात्ममहाशुद्धीनि कुर्यादित्यर्थः ४०

तान्युद्दिशति

सितचन्दनकर्पूरं

सुधूपं सितवाससी ।

पुष्पाणि दिव्यगन्धीनि

तिलव्रीहिघृतादिकम् ॥ ४१ ॥

चूतपल्लवदर्भास्तु

सिद्धार्थान्खटिकां तथा ।

करणीं कर्तरीं चैव

पाशवन्धनसूत्रकम् ॥ ४२ ॥

वार्धानीं शिवकुम्भं च

तथेध्मान्परिधीनपि ।

समिधो दन्तकाष्ठं च

चरुस्थालीं स्रुचं स्रुवम् ॥ ४३ ॥

तण्डुलांश्च तथा क्षीर-

मेवमादीन्यनेकशः ।

दीक्षायाः शिवत्वापादनात्मनः शुद्धेः कार्यत्वात्तदौचित्येन सितगुणस्य प्रधानत्वम् । सितं वाससी चूतपल्लवाश्च कलशवार्धान्यर्थं, व्रीहयो विकिरार्थं, सिद्धार्थाः शय्याद्यवसरे रक्षार्थं, खटिकाकरण्यौ मण्डलार्थं, कर्तरी पाशसूत्रच्छेदाय, वार्धान्यस्त्रयागाय, इध्माः

प्रागुक्ता हस्तमात्राश्चतुर्विंशतिः समिद्धस्याग्ने-
स्तृप्त्यर्थं, परिधयो हस्तप्रमाणाः सपत्राः शाखा-
श्चतस्रः कुण्डवाह्ये दिक्षु विघ्नप्रवेशरक्षार्थम्,

‘समिधो यज्ञवृक्षोत्थाः सत्वचो निर्घ्रणाः शुभाः ।

प्रादेशमात्राः सौल्येन कनिष्ठाभ्यधिकाश्च याः ॥’

इत्युक्तास्ताश्चाग्नेर्दीप्त्युत्पादनाय, दन्तकाष्ठं शि-
ष्यार्थं, तण्डुलक्षीरचरुर्देवगुर्वर्थमपि । स्पष्ट-
मन्यत् । एवमादीनि आदिशब्दान्मण्डलार्थं
रजांसि, शिष्यार्थं पञ्चगव्यनेत्रपट्टाद्यपीति ४३

एवं द्रव्याण्यवलोक्य

ततोऽर्घपात्रमादाय

क्षालयेदस्त्रवारिणा ॥ ४४ ॥

कवचेनावगुण्ठ्यैव

प्रणवेन तु पूजयेत् ।

उदकादिभिरष्टाङ्गैः

पूरयेत्तु वरानने ॥ ४५ ॥

उदकं क्षीरकुसुमं

कुशसर्षपतण्डुलाः ।

सयवधृता अष्टौ । इहाष्टमूर्तेरर्घ्यं पुर्यष्टका-
कृतम् ॥ ४५ ॥

अथ

प्रणवेनासनं सर्वं
ततो मूर्तिं न्यसेत्प्रिये ॥ ४६ ॥

भैरवावरणैर्युक्तां
पूजयेत्तां यथाक्रमम् ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपै-
र्मन्त्रसंधानपूर्वकम् ॥ ४७ ॥

भैरवेणावरणैश्च युक्तां न्यसेत्, मन्त्रसं-
धानपूर्वकं पूजयेत् ॥ ४७ ॥

किं च

मन्तव्यं परमं तत्त्वं
ततश्चैवामृतीभवेत् ।

‘परमं तत्त्वं’ निष्कलं पूर्वोक्तयुक्त्या जप-
न्नमृतमुद्राप्रदर्शनेनामृतीकुर्यादित्यर्थः ॥

अर्घपात्रार्थं च

पात्राणां त्रितयं कल्प्यं

निरोधार्थं विधौ तथा ॥ ४८ ॥

पञ्चर्घे च

विध्यर्घपात्रं पूजार्थं, निरोधार्घपात्रं तु
निरोधविसर्जनाद्यवसरोपयोगि सुरया कर्त-
व्यम् । यद्वोचत्

‘पश्चादर्घः प्रदातव्यः सुरया सुसुगन्धया’ (स्व० २।१३६)

इति । पशोस्तु प्रोक्षणाद्यर्थं पञ्चर्घपात्रम् ॥ ४८ ॥

तदेतन्नयं

प्रकल्प्यैवं

शिवहस्तं प्रकल्पयेत् ।

इह लौकिके दीक्षाकर्मणि शिक्षा[वा]त्मना-
चार्येण प्रस्तूयमानेऽविशिष्टेन करेण कथं कर-
णम्,—इत्यस्य नित्यकर्मन्याससंस्कृतस्यापि सा-
तिशयपाशक्षपणशिवत्वदानात्मकनैमित्तिकक-
र्मविशेषविशिष्टां साधकतमतामाधातुं दीप्तम-
न्त्रचक्रन्यासतत्त्वात्मैक्यानुसंध्यध्यासितशिवा-

त्मककर्तृवीर्यावष्टम्भसारा शिवहस्तता प्रथम-
मवश्यमेव विधातव्या । यत्तु

‘शिवहस्ते विभुं ध्यात्वा मन्त्रग्रामं सुजाज्वलम्’ (स्व० ३।१४२)
इतीहैव वक्ष्यति तदनुग्राह्यैकविषयम् ॥

मन्त्रसंधानकं प्राग्व-

न्नाडीसंधानमेव च ॥ ४९ ॥

कर्तव्यमिति शेषः ॥ ४९ ॥

मन्त्रसंधाने मुख्यप्रकारमाह

मूलमन्त्रमनुस्मृत्य

हृत्कण्ठतालुमध्यगम् ।

भ्रूमध्यं शब्दकूटं त-

त्तुर्यस्थानं विभेदयेत् ॥ ५० ॥

वामदक्षिणमध्ये तु

विषुवत्स्थेन भेदयेत् ।

द्वादशान्तं परं नीत्वा

करस्थो मन्त्रविग्रहः ॥ ५१ ॥

अनुसंधेय इति शेषः । परं मूलमन्त्रं ‘शब्द-

कूटम्' अशेषवाचकशब्दात्मकमन्त्रराशिरूपम-
न्तःस्वीकृतमन्त्रग्रामं, शब्दनरूपं च कूटं पर-
नादात्मकनित्यस्वरूपमनुस्मृत्य वक्ष्यमाणकर-
णवन्धमात्रार्थानुसंधिमान् स्वेच्छयाचार्यो हृत्क-
ण्ठतालुभ्रूमध्यात्मकं तुर्यस्थानं च भेदयेत् ।
कथमित्याह वामेत्यादिना । मध्यमार्गेण भ्रू-
मध्यं यावत्करणक्रमेण भ्रूमध्यदत्तचित्तः सव्ये-
तरनासापुटसमस्फारणयुक्तिलब्धमध्यप्राणती-
क्ष्णसूच्यग्रेण विन्दुग्रन्थिं भित्त्वा अनायासेन
नादादिग्रन्थीनपि भिन्द्यादित्यर्थः । भवि-
ष्यति चैतत् । ततो द्वादशान्तं मन्त्रं नीत्वा
करस्थो मन्त्रविग्रहः शुद्ध्याप्त्यैवानुसंधेयो यथा
करणस्य कर्तृवीर्यसारता भवति ॥ ५१ ॥

नाडीसंधानमप्याह

तस्याप्यनेन न्यायेन

विलोमेन विशेषदृदि ।

१ पं० ख० पु० स्वेनाचार्य इति पाठः ।

२ पं० ख० ग० पु० संस्कारणेति पाठः ।

३ पं० क० पु० कृत्वेति पाठः ।

आत्मनो रेचकेनैव
 पूरकेण विशेषदृदि ॥ ५२ ॥
 नाडीसंधानमेतद्धि
 शिवेन परिकीर्तितम् ।

आत्मन ऊर्ध्वरेचकेन गत्वा, 'तस्यापि' इति करस्थस्य भगवतो 'विलोमेन' इति द्वादशान्ताद्धृदि विशेषपुनस्तत उल्लास्य तद्द्वादशान्तं प्राप्य तेनैव पूरकेण हृदि स्वस्मिन्विशेत्, — इत्येतन्नाडीसंधानं पूर्वोद्दिष्टनासाक्रम-नाडीसंधानविलक्षणं 'शिवेन परिकीर्तितम्' इत्यनेनास्याभेदव्याप्तिप्रदर्शकस्योपादेयत्वमिति ध्वनति ॥ ५२ ॥

एवं नाडीसंधानेन स्वहृदयं प्रविश्य

व्यापकं तु शिवं ध्याये-
 न्मन्त्रमूर्तिमधिष्ठितम् ॥ ५३ ॥

अन्तर्वाह्ये शिवहस्ते च स्थितां सर्वा मन्त्र-चक्रमूर्तिमधिष्ठाय स्थितं शिवं निष्कलनाथं व्यापकं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥

अथैवं शिवहस्ते महाव्याप्तिमनुसंधाय
शिष्याद्युपयोगिपञ्चगव्यसंस्कारमाह

दर्भे संगृह्य चास्त्रेण

सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।

पञ्चगव्याय पात्रं तु

शोधयेत्तु शिवाम्भसा ॥ ५४ ॥

‘पवित्राः पावना गावः सर्वदैवतविग्रहाः ।

गोमूत्रे स्त्रःसरिन्मुख्या तटस्था मृच्च गोमयम् ॥

अमृतं तत्पयो दिव्यं तद्विकारो दधि स्थितम् ।

तद्भृतं तद्गतः सारस्तत्सदामरतर्पणम् ॥’

इति श्रीमत्पराख्यसंहितोक्तातिशयानि पञ्च-
गव्यानि समाह्वियन्ते यस्मिंस्तत् ‘पञ्चगव्यं’
कुशोदकं ‘शोधयेत्’ क्षालयेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्त्रेण क्षालयेत्तच्च

कवचेनावगुण्ठयेत् ।

तस्य च

दर्भासनं ध्रुवेणैव

मण्डलं तु प्रकल्पयेत् ॥ ५५ ॥

(वर्तुलं स्वस्तिकं वा ॥ ५५ ॥

तस्योपरि न्यसेत्पात्रं
 गोमयादीनि चाहरेत् ।
 पृथक्पात्रस्थितान्येव
 प्रोक्ष्यास्त्रेण शिवाम्भसा ॥५६॥

अथ

गोमयं तु हृदामन्त्र्य
 गोमूत्रं शिरसा दधि ।
 शिखया वर्मणा क्षीर-
 मस्त्रेणाज्यं कुशोदकम् ॥५७॥

तथा

धाम्ना च मन्त्रयेत्पश्चा-
 द्गोमयादीनि योजयेत् ।
 पूर्वसंस्कृतपात्रे तु
 स्वमन्त्रैः

स्वमन्त्रैर्यैरेव पृथक्पात्रेषु मन्त्रितानि तैरेवा-
 भिमन्त्रयेत् ।

तथा

गोमयादिकम् ॥ ५८ ॥

संयोज्य मन्त्रयेत्पश्चा-

त्तैरेव हृदयादिभिः ।

सर्वैरेव युगपत् ॥

एवं संस्कृतस्यास्यात्र विशेषसंस्कारार्थमा-
सनपूर्वं मन्त्रन्यासमाह

प्रणवेन तु संकल्प्य

अनन्तं मूर्तिविग्रहम् ॥ ५९ ॥

धामाङ्गानि च बाह्ये तु

संपूज्यावरणस्थितिम् ।

मन्त्रसंधानकं कृत्वा

अमृतीकरणं तथा ॥ ६० ॥

शिवामृतं तत्संचिन्त्य

संपूज्य स्थापयेत्ततः ।

‘मूर्तिः’ चिद्रूपा ‘विग्रहः’ सकलभट्टारकः,

‘धाम’ मूलमन्त्रः ॥ ६० ॥

अथ यागभूमिं संस्कर्तुं

अस्त्राभिमन्त्रितं दर्भं

गृहीत्वोल्लेखनं कुरु ॥ ६१ ॥

यावद्भूमौ समन्तात्

सौम्यास्यो दक्षिणे स्थितः ।

ततश्चैवोद्वरेच्छल्य-

माजलान्तं व्यवस्थितम् ॥ ६२ ॥

रेचितं भावयेच्छुद्धं

मौक्तिकाद्यैः प्रपूरयेत् ।

समीकरणमस्त्रेण

कवचेन तु सेचनम् ॥ ६३ ॥

आकोटनमथास्त्रेण

एतान्संस्कारान्निष्पन्नकुण्डवद्भावनया कृत्वा

ततो मार्जनलेपने ।

अस्त्रेण पञ्चगव्येन

गन्धतोयेन चोपरि ॥ ६४ ॥

पञ्चगव्येन लेपनं ततोऽपि

त्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ

शिवाम्भसास्त्रयुक्तेन
विकिराण्यभिमन्त्रयेत् ।

सप्तकृत्वोऽस्त्रमन्त्रेण

शिवाम्भसा संप्रोक्ष्य, विकीर्यन्त इति
'विकिराणि' तिलादीनि । यथोक्तं श्रीमन्म-
तङ्गमन्त्रे

'तिला लाजा यवाश्चैव दूर्वाः सिद्धार्थकाः शुभाः ।

कुसुमानि च शुक्लानि सुसुगन्धीनि भूरिशः ।

ईषच्चन्दनपङ्केन मिश्रोऽयं विकिरः शुभः ।' (२।४।० श्लो०)

इति एतानि विकिराण्यभिमन्त्रयेत् ॥

ततः

स्थित्वा मन्त्रे तु प्राग्दिशः ६५

ऊर्ध्वाधो विकिरेद्धान्या-

न्यस्त्रभूतानि चिन्तयेत् ।

शिववदाचार्यस्य मध्ये स्थितिः ॥ ६५ ॥

अथ यागभूमिं संस्कर्तुं
 अस्त्राभिमन्त्रितं दर्भं
 गृहीत्वोल्लेखनं कुरु ॥ ६१ ॥

यावद्भूमौ समन्तात्तु
 सौम्यास्यो दक्षिणे स्थितः ।
 ततश्चैवोद्धरेच्छल्य-
 माजलान्तं व्यवस्थितम् ॥ ६२ ॥

रेचितं भावयेच्छुद्धं
 मौक्तिकाद्यैः प्रपूरयेत् ।

समीकरणमस्त्रेण
 कवचेन तु सेचनम् ॥ ६३ ॥

आकोटनमथास्त्रेण
 एतान्संस्कारान्निष्पन्नकुण्डवद्भावनया कृत्वा
 ततो मार्जनलेपने ।

अस्त्रेण पञ्चगव्येन
 गन्धतोयेन चोपरि ॥ ६४ ॥

पञ्चगव्येन लेपनं ततोऽपि गन्धतोयेन-
 त्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ

शिवाम्भसास्त्रयुक्तेन
विकिराण्यभिमन्त्रयेत् ।

सप्तकृत्वोऽस्त्रमन्त्रेण

शिवाम्भसा संप्रोक्ष्य, विकीर्यन्त इति
'विकिराणि' तिलादीनि । यथोक्तं श्रीमन्म-
तङ्गतत्रे

'तिला लाजा यवाश्चैव दूर्वाः सिद्धार्थकाः शुभाः ।

कुसुमानि च शुक्रानि सुसुगन्धीनि भूरिशः ।

ईषच्चन्दनपङ्केन मिश्रोऽयं विकिरः शुभः ।' (२।४।० श्लो०)

इति एतानि विकिराण्यभिमन्त्रयेत् ॥

ततः

स्थित्वा मन्त्रे तु प्राग्दिशः ६५

ऊर्ध्वाधो विकिरेद्धान्या-

न्यस्त्रभूतानि चिन्तयेत् ।

शिववदाचार्यस्य मध्ये स्थितिः ॥ ६५ ॥

एतानि च

चामरेण सुशुभ्रेण

अस्त्रमन्त्रेण संहरेत् ॥ ६६ ॥

ऐशान्यभिमुखान्येव

कुतः किमवधि ? इत्याह

नैर्ऋत्या यावदैश्वरम् ।

अथ यागक्षेत्रमध्यक्रमेण

पञ्चगव्येन संप्रोक्ष्य

गन्धाम्भोभिः शिवाम्भसा ॥ ६७ ॥

ध्रुवेण श्रियमावाह्य

पद्महस्तां सुलोचनाम् ।

शुक्लपुष्पाणि, मुञ्चन्तीं

सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ६८ ॥

नीलोत्पलदलश्यामां

यागहर्म्यावलोकिनीम् ।

ब्रह्मस्थानोपविष्टां तु

द्वाराभिमुखमद्रदाम् ॥ ६९ ॥

गन्धपुष्पादिभिः पूज्य

शिवकुम्भं प्रकल्पयेत् ।

द्वाराभिमुखस्य यागधाम प्रविशतः शि-
ष्यादेः कल्याणकारिणीं मोक्षलक्ष्मीं संपूज्य
शिवकुम्भं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

कथमित्याह

ऐशानीं दिशमाश्रित्य

पञ्चगव्येन मण्डलम् ॥ ७० ॥

गन्धोदकेन संलिप्य

शिवाम्भोऽस्त्रेण प्रोक्षयेत् ।

अनन्ताद्यासनं दत्त्वा

ध्रुवेणामण्डलावधि ॥ ७१ ॥

सर्वदोषविनिर्मुक्तं

कुम्भं चन्दनलेपितम् ।

स्वस्तिकाद्यैश्चर्चयित्वा

यवसिद्धार्थदूर्वभिः ॥ ७२ ॥

सितसूत्रेण संवेष्ट्य

वस्त्रपूतेन चाम्भसा ।

संपूर्य सर्वतश्छन्नं

चूताश्वत्थादिपल्लवैः ॥ ७३ ॥

रत्नगर्भोषधीयुक्तं

सहदेवादिभिर्गणैः ।

प्रोक्ष्य चास्त्रेण संगृह्य

कवचेनावगुण्ठितम् ॥ ७४ ॥

आसनस्योपरि न्यस्ये-

न्मूलमन्त्रमनुस्मरन् ।

‘आमण्डलावधि’ इति परव्याख्या ब्रह्म-
विलशक्तिव्यापिन्यात्मकानि ब्रह्मविष्णुरुद्राधि-
ष्ठितानि यानि सूर्यादिमण्डलानि तदन्तं न
तु शिवान्तं,

‘मन्त्रशक्तिभिरग्राभिः शोपनिर्दहनादिभिः ।

शरीरं शोपितं यस्मात्तदर्थमभिपेक्षनम् ।’ (स्व० ४।४४८)

इति भाविनीत्याप्यायनप्रयोजनस्योपसंहारप्र-
धानशिवान्तासनत्वानुपपत्तेः । यवादिभिर-
न्तर्गतैरुपलक्षितं, सूत्रेण वर्मभूतेनेति, रत्नग-
र्भोषधीयुक्तं च । सहदेवादिभिर्गणैरिति

‘ओषधीनां वरैकैव सहदेवा शिवागमे ।’

इति सारसंग्रहे कथितत्वात् सहदेवाप्रधानौ-
षधिलोहधातुबीजपुञ्जैर्युक्तमित्यर्थः । ‘मूलमन्त्रं’
इत्यादिना कलशस्य परचिन्मूर्तिमयत्वमु-
क्तम् ॥ ७४ ॥

अथ तत्र

कलाध्वभैरवादीनि

न्यस्यार्घादीन्प्रकल्पयेत् ॥ ७५ ॥

मुद्रां वद्ध्वा हृदादीनि

पूज्यान्यग्निदलादिषु ।

गन्धपुष्पपवित्राद्यैः

सितवस्त्रेण भूषयेत् ॥ ७६ ॥

अथ च पूर्वोक्तः सर्वो न्यासादिक्रम आ-
श्रयणीयः । ‘पवित्रम्’ अर्घपात्राम्बु न तु प-
वित्रकं, तस्य नियतसमयपूरणाय नियतका-
लत्वात् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ७६ ॥

अथ

वामभागे तु कुम्भस्य

पञ्चगव्येन मण्डलम् ।

शिवाम्भसा तु संप्रोक्ष्य
 प्रणवेनासनं न्यसेत् ॥ ७७ ॥
 संप्रोक्ष्य च शिवाम्भोभि-
 र्वार्धनीं मङ्गलान्विताम् ।
 कुम्भवच्चार्चयित्वा ता-
 मासनस्योपरि न्यसेत् ॥ ७८ ॥

‘वामभाग’ इति क्रियाशक्तिव्याख्या भावि-
 धारापातनक्रमेण विघ्नप्रशमनसिद्ध्यर्थं, कुम्भव-
 दासनस्योपरि तदङ्गत्वात्तद्व्याप्त्यैवेत्यर्थः । ‘मङ्ग-
 लान्वितां’ सुलक्षणान्विताम् ॥ ७८ ॥

अथ

गन्धपुष्पपवित्राद्यैः
 पूजयित्वा तु वार्धनीम् ।
 उच्चार्यास्त्रं क्रमेणाग्रे^१
 द्रव्याणां वार्धनीं नयेत् ॥ ७९ ॥
 अच्छिन्नामनुलोमेन
 जलधारां तु पातयन् ।

तत्स्थानात्तु समुद्धृत्य

यावत्कोणं तु शांकरम् ॥ ८० ॥

उच्चार्येति काकाक्षिवत् । 'तत्स्थानात्' कलशवामादस्त्रमुच्चार्य वार्धानीं समुद्धृत्य अधिवास्यानां द्रव्याणामग्रे पृष्ठतोऽनुलोमेन पूर्वादिदिक्कूमेण 'शाङ्करं कोणम्' ऐशानं कोणं यावदच्छिन्नां विघ्नोत्सादनाय जलधारामस्त्रमुच्चार्य 'पातयन्' पातयन्तं शिष्यं प्रयुञ्जानो गुरुर्नयेत् नाययेदित्यर्थः । अत्रोच्चार्य पातयन्निति द्वौ णिचौ ॥ ८० ॥

अत्र च कर्मणि

आचार्यः कलशं पश्चा-

द्भैरवेण समुद्धरेत् ।

नयेद्द्वार्धानिमार्गेण

तस्मिन्संस्थापयेत्पुनः ॥ ८१ ॥

अग्रे भ्रमन्त्या वार्धान्याः पश्चाच्छिवकुम्भं भ्रमयन् स्वमन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

वार्धानीं स्थापयेत्पश्चा-
दस्त्रमन्त्रमनुस्मरन् ।

स्थापयेदिति, क्रियाशक्तिव्याप्त्या धारा-
पातेन लोकपालान् व्यवस्थाप्य भगवतो
दक्षिणहस्ते वार्धान्यस्त्रमिति ॥

अथ

विशेषपूजामुभयो-
र्गन्धपुष्पपवित्रकैः ॥ ८२ ॥

मन्त्रसंधानकं कुर्या-
न्नाडीसंधिमथोभयोः ।

किं च

विकिरान्संहितान्पूर्वं
वार्धान्याः कल्पयेद्दधः ॥ ८३ ॥

अत एव च

अक्षतास्त्राण्यनेकानि
शरकुन्तासिसुद्गराः ।

चक्रपट्टिसवज्रादि-

त्रिशूलान्तान्यनेकशः ॥ ८४ ॥

यागौको व्याप्य सर्वे तु

तिर्यगूर्ध्वमधः स्थिताः ।

वार्धान्यस्त्रस्य सर्वे ते

रश्मिभूता व्यवस्थिताः ॥ ८५ ॥

एतच्च

शिष्यस्य दक्षिणे हस्ते

वार्धान्यस्त्रं तु संहितम् ।

तेन स्वस्थान एव स्थापितस्य शिवस्य शि-
वकुम्भदक्षिणेऽस्त्रं स्थापयेत् । यदुक्तं मृगे-
न्द्रेऽपि

‘तदक्षिणे महाशस्त्रम्..... ।’

इत्यादि ॥

यत एवं

तेनैतं यज्ञरक्षार्थं

यागादौ कलशं न्यसेत् ॥ ८६ ॥

‘कलशम्’ इति कलशाधिकरणमशेषयागा-

द्याप्यायनाद्यवभृथक्षानान्तप्रयोजनं भगवन्त-
मित्यर्थः ॥ ८६ ॥

तं च

नैवेद्यं विविधं दत्त्वा
नुत्वा विज्ञापयेद्विभुम् ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन
यागं निर्वर्तयाम्यहम् ॥ ८७ ॥

संनिधानं सदा तुभ्यं

इच्छामीति शेषः । क्रियाग्रहणमपि कर्त-
व्यमिति चतुर्थी ॥

ततश्च

अविघ्नार्थं सदा भव ।

एवं कृत्वा

अनुज्ञातोत्थितो याया-

दर्धहस्तो दिगीश्वरान् ॥ ८८ ॥

ततश्च

स्वनामपदविन्यासा-

नौकारादिनमोन्तगान् ।

गन्धपुष्पपवित्राद्यैः

पूजयेत्तान्प्रयत्नतः ॥ ८९ ॥

‘ओं इन्द्र संनिहितो भव नमस्ते’ इत्यादि-
स्वनामपदविन्यासपूर्वमेतान् प्रपूजयेत् ॥ ८९ ॥

तानुद्दिशति संक्षेपेण

इन्द्राद्यनन्तपर्यन्तां-

लोकपालान्प्रपूजयेत् ।

ऊर्ध्वे ब्रह्मा, अधोऽनन्तः,—इत्यनन्तपर्य-
न्तानित्युक्तं, तत्र चेशानदिगूर्ध्वे ब्रह्मा नैर्ऋ-
तदिग्भागेऽनन्तः पूज्यः । इहाधिवासे गृहर-
क्षार्थं दश लोकपालाः पूज्याः । यागे तु पूर्वो-
क्तभैरवाष्टकव्याख्याष्टात्रेव तथा श्रुतत्वात् ॥

यदर्थमेतत्तदाह

ततो मण्डलकं मध्ये

यागभूमौ प्रकल्पयेत् ॥ ९० ॥

पञ्चगव्येन लिप्त्वा दौ

गन्धतोयेन चोपरि ।

मण्डलं लिम्पेदित्यर्थः । रजोमण्डलकं
त्वधिवासादुत्तरकालं भविष्यति ॥ ९० ॥

अथैतत्

शिवाम्भसास्त्रमन्त्रेण

संप्रोक्ष्य त्ववगुण्ठयेत् ॥ ९१ ॥

अर्थात् कवचमन्त्रेण ॥ ९१ ॥

अत्र चादौ

ब्रह्मस्थानस्य पूर्वेण

गुरून्पूज्य विनायकम् ।

वायव्ये पूजयेद्देवि

गन्धपुष्पैरनुक्रमात् ॥ ९२ ॥

अविघ्नार्थमादौ वायव्ये गणपतिं पूजयेत्,
ततः पूर्वस्यां दिशि गुर्वादीनित्यनुक्रमार्थः ॥ ९२ ॥

अथैतांस्तु नमस्कृत्य

आज्ञां दत्तां विभावयेत् ।

एतैरेव ।

इत्थं गृहीताज्ञः

ततस्तु मध्यदेशस्थं

योगपीठं प्रकल्पयेत् ॥ ९३ ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन

आधारशक्त्यादिप्रेतान्तं परमेश्वरस्य योग-
शब्दवाच्यस्वशक्तिरूपपीठमासनम् । यथोक्तम्

‘योगोऽस्य शक्तयः स्वाक्याः.....।’ (मतङ्ग० १।१।४)
इति ॥ ९३ ॥

अत्र च

भैरवेशं वरानने ।
पूजयित्वा पवित्राद्यै-
स्त्रिरावरणसंयुतम् ॥ ९४ ॥

स्वध्यानगुणसंयुक्तं
मुद्रालङ्कारभूषितम् ।

ब्रह्माङ्गावरणं भैरवावरणं सास्त्रलोकपाला-
वरणं च,—इति त्रीण्यावरणानि । ध्याने
‘गुणः’ शुद्धस्फटिकत्वादिः । ‘मुद्राः’ आयुध-
संनिवेशाः, आभरणं कपालमालादि ॥ ९४ ॥

अत्र च

मन्त्रसंधानकं पूर्वं
नाडीसंधानमेव च ॥ ९५ ॥

परमीकरणं कुर्या-

द्यापकेन परेण तु ।

नैवेद्यान्विविधाकारा-

न्दत्त्वा मुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ ९६ ॥

प्रणिपातं जपं कृत्वा

निवेद्य विधिपूर्वकम् ।

पश्चाद्वलिः प्रदातव्यो

मातृणां भूतसंहतेः ॥ ९७ ॥

भूतेश्वराणां देवेशि

क्षेत्रपालस्य सर्वतः ।

‘भूता ये विविधाकारा दिव्यभौमान्तरिक्षगाः ।’ (३।२०८)

इत्यादिना भाविना मन्त्रेण कलशादिया-
गान्तेऽपि एतेभ्यो भगवदनुचरेभ्यो वलि-
र्देयः ॥ ९७ ॥

एवं दत्तवलिराचार्यः

ततः स्नायादथोद्धृत्य

अथवाचस्य सुव्रते ॥ ९८ ॥

ततोऽग्निकुण्डं गत्वा तु
पूर्ववच्छोधनं तथा ।

भैरवं पूजयेत्तत्र

विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९९ ॥

सत्कर्मान्तरायभूतवलिस्पर्शसंजात[ता]शु-
द्धिविकल्पानुसारेण स्नानादि कार्यम्, 'शो-
धन'मग्नेः संस्करणम् ॥ ९९ ॥

ततश्च शिवीकृत्य पूजितस्य

अग्नेः संतर्पणं कुर्या-

त्सहस्रेण शतेन वा ।

यथासंभवं तिलाद्यैः, परिवाराणां दशां-
शतः, इत्युक्तमेव ॥

ततश्चरुं च श्रपयेत्

पचेत् पाचयेद्वा ॥

तद्वा कथम् ?

स्थालीं संगृह्य निर्व्रणाम् १००

शिवाम्भसा तु प्रक्षाल्य

कवचेनावगुण्ठयेत् ।

चन्दनाद्यैर्विलिम्पेत्तां
 मृष्टधूपेन धूपयेत् ॥ १०१ ॥
 सूत्रेण वेष्टयेत्कण्ठे
 वर्मभूतेन सुव्रते ।

अथ स्थाल्याः

दर्भेणास्त्रस्वरूपेण
 कल्पयेन्मण्डलं प्रिये ॥ १०२ ॥
 प्रोक्ष्य चैव शिंवाम्भोभिः
 कवचेनावगुण्ठयेत् ।
 आसनं तत्र विन्यस्ये-
 दनन्तादिशिवान्तकम् ॥ १०३ ॥

तत्र च

मूर्तिभूतां न्यसेत्स्थालीं
 तत्रस्थं भैरवं यजेत् ।
 त्रिरावरणसंयुक्तं
 गन्धपुष्पैरनुक्रमात् ॥ १०४ ॥

मानसेन प्रयोगेण

भावपुष्पैर्वरानने ।

चरोः पुष्पादिसंकीर्णतया विरंसता मा
भूत्,—इति पूजात्र नोक्ता ॥ १०४ ॥

अथ

चुल्लीं संप्रोक्ष्य चास्त्रेण

कुण्डवच्चार्चयेत्ततः ॥ १०५ ॥

प्रोक्षणं कुण्डोक्तसंस्कारान्तरोपलक्ष-
णाय ॥ १०५ ॥

तत्र स्थालीं समारोप्य

पश्चादग्निं न्यसेदधः ।

पूर्वसंस्कृतोद्धृतम् ॥

अथ स्थाल्यां

क्षीरं प्रोक्ष्य शिवाम्भोभि-

स्तण्डुलांश्च समासतः ॥ १०६ ॥

मन्त्रेणाष्टशतेनैव

प्रक्षिप्य पाचयेच्छनैः ।

मूलमन्त्रेण देवेशि

एकचित्तः समाहितः ॥ १०७ ॥

शनैरिति, यथा स्थाली न भज्यते ॥ १०७ ॥

तत्र च

चालनोद्धाटनादीनि

अस्त्रमन्त्रेण कारयेत् ।

कारयेदिति पूर्वदीक्षितशिष्येण ॥

अथात्र चरौ

तप्ताभिघारं सुखिन्ने

अङ्गैश्चैव प्रकल्पयेत् ॥ १०८ ॥

त्रिभिस्त्रिभिर्घृतेनैव

स्रुवेण जुहुयात्प्रिये ।

तप्तश्चासावग्निव्याह्याभिघारश्च आज्या-

मृतसेचनेन उद्दीपनात्मा, धात्वर्थानुसारात् ।

एष च दीप्तस्त्राहान्तमन्त्रैः स्थाल्यां होमोऽस्त्रि-

न्नतादोषनाशनाय ॥ १०८ ॥

अथ

भूमौ मण्डलकं कृत्वा

प्रणवेनावतारयेत् ॥

स्थालीमाज्योपलिप्तां तु
शीताघारं च होमयेत् ।

भैरवेण षडङ्गेन

वषड्जातियुतेन च ॥ ११० ॥

शीतेति सोमव्यास्या अखिन्नतादोषना-
शनाय, अत्रान्तरे 'स्वा' इति चरौ 'हा'
इत्यग्नौ उच्चार्य जुहुयादिति गुरवः । एवमग्नी-
पोममयश्चरुः संस्कारतः संपन्नः । यथोक्तं
श्रुतौ

'यो ह वैतदग्नीपोमीयमाज्यं जुहोति तस्यैतदमृतीभवति ।'
इति । श्रीमृगेन्द्रोत्तरेऽपि

'अग्नीपोमात्मकावेतावाधारौ विहितौ चरौ ।

अमृतत्वाप्तये तत्स्यादग्नीपोमात्मकं यतः ॥'

इति ॥ ११० ॥

ततः

मण्डलं कुण्डसामीप्ये

कृत्वा दर्भासनं न्यसेत् ।

स्थाल्यां[लीं] तस्योपरि न्यस्य

संपातं मन्त्रसंहिताम् ॥ १११ ॥

मूलमन्त्रेण देवेशि

एकचित्तः समाहितः ॥ १०७ ॥

शनैरिति, यथा स्थाली न भज्यते ॥ १०७ ॥

तत्र च

चालनोद्घाटनादीनि

अस्त्रमन्त्रेण कारयेत् ।

कारयेदिति पूर्वदीक्षितशिष्येण ॥

अथात्र चरौ

तप्ताभिघारं सुस्विन्ने

अङ्गैश्चैव प्रकल्पयेत् ॥ १०८ ॥

त्रिभिस्त्रिभिर्घृतेनैव

सुवेण जुहुयात्प्रिये ।

तप्तश्चासावग्निव्याख्याभिघारश्च आज्या-
मृतसेचनेन उद्दीपनात्मा, धात्वर्थानुसारात् ।

एष च दीप्तस्वाहान्तमन्त्रैः स्थाल्यां होमोऽस्वि-
न्नतादोषनाशनाय ॥ १०८ ॥

अथ

भूमौ मण्डलकं कृत्वा

प्रणवेनावतारयेत् ॥ १०९ ॥

स्थालीमाज्योपलिप्तां तु
शीताघारं च होमयेत् ।

भैरवेण षडङ्गेन

वषड्जातियुतेन च ॥ ११० ॥

शीतेति सोमव्याख्या अस्विन्नतादोषना-
शनाय, अत्रान्तरे 'स्वा' इति चरौ 'हा'
इत्यग्नौ उच्चार्य जुहुयादिति गुरवः । एवमग्नी-
पोममयश्चरुः संस्कारतः संपन्नः । यथोक्तं
श्रुतौ

'यो ह वैतदग्नीपोमीयमाज्यं जुहोति तस्यैतदमृतीभवति ।'
इति । श्रीमृगेन्द्रोत्तरेऽपि

'अग्नीपोमात्मकावेतावाधारौ विहितौ चरौ ।

अमृतत्वाप्तये तत्स्यादग्नीपोमात्मकं यतः ॥'

इति ॥ ११० ॥

ततः

मण्डलं कुण्डसामीप्ये

कृत्वा दर्भासनं न्यसेत् ।

स्थाल्यां[लीं] तस्योपरि न्यस्य

संपातं मन्त्रसंहिताम् ॥ १११ ॥

जपन्नेकैकयाहुत्या

पातयेद्भैरवेण तु ।

निष्कलतदङ्गवक्रोच्चारपूर्वं 'स्वा' इत्यग्नौ
'हा' इति चरौ उच्चार्य जुहुयादिति संपात-
होमक्रमः ॥ १११ ॥

प्रसङ्गादग्नीषोमताभिव्यक्तये सर्वत्र संपा-
तहोममाह

अष्टोत्कृष्टशतेनैव

परामृतमनुस्मरन् ॥ ११२ ॥

रजस्यादौ ततो देवि

कर्तर्यां करणौ तथा ।

खटिकातिलाज्यसंपातं-

मूलमन्त्रेण कारयेत् ॥ ११३ ॥

मूलमन्त्रं तत्करणे चिदानन्दात्मकपरामृ-
तानुस्मरणेन तत्समर्थाचरणेन प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥

अथ

त्रिभागं कल्पयित्वा तं

चरुं स्थाल्यां तु संस्थितम् ।

शिवान्निसाधकेभ्यश्च

शिवायाग्रं निवेदयेत् ॥ ११४ ॥

शिवान्निसाधकार्थं त्रयो भागा यस्य
तादृशं तमिति अलौकिकं चरुं कल्पयित्वा
'अग्रं' शिवभागात्स्थालिकलशाद्यर्थं भागीकृ-
तात् प्रथमं भागं शिवाय मण्डलस्थाय
दद्यात् ॥ ११४ ॥

अग्न्यादिभागादिविनियोगमाह

द्वितीयं होमयेदग्नौ

साधकेभ्यस्तृतीयकम् ।

'साधकाः' शिवाराधकाः ॥

शिवाय विनिवेदने विधिमाह

चरुं पात्रे तु संगृह्य

पूजयेद्भैरवेण तु ॥ ११५ ॥

पुष्पधूपादिभिर्नीत्वा

धाम्नैतं विनिवेदयेत् ।

अनन्तरम्

हृदाद्यावरणस्थानां

दशमांशं निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

कलशेऽप्येवमेवं तु

मण्डलवत् कलशे सपरिवारे विधिः ॥११६॥

अथ

अग्नौ होम्यश्चरुः सुचा ।

तत्र

भैरवस्य शतं होम्य-

मङ्गानां तु दशांशकम् ॥ ११७

साधकेभ्यस्तु यच्छेषं

पिधाय स्थापयेत्प्रिये ।

‘शेषम्’ इत्यवशिष्टभागरूपम् । स्थापये-
दिति साधकानां शिष्याणामद्याप्यसंस्कृतानां
संस्कृतचरुभोजनेऽनधिकारात् ॥ ११७ ॥

अथाधिवासार्थं होममाह

विनायके शतं होम्यं

भूपरिग्रहणे तथा ॥ ११८ ॥

‘भुवः’ पूर्वावतारितमोक्षलक्ष्याधिष्ठितायाः
‘परिग्रहे’ स्वीकारनिमित्तं, तेन ‘ओं भुवे स्वाहा,
ओं श्रिये स्वाहा’ इति प्रयोगः । शतं शतं
होम्यम् ॥ ११८ ॥

किं च

अधिवासे तथैवेह

अष्टोत्तरशतं हुतिः ।

प्राङ्निर्णीताधिवासनिमित्तम् । हुतिरिति
भैरवस्य स्यादित्यर्थः ॥

अथ

प्रायश्चित्तनिमित्तं तु

अनुलोमविलोमके ॥ ११९ ॥

न्यूनातिरिक्ते देवेशि

अष्टोत्तरशतं हुतिः ।

‘अनुलोमस्य’ विधिक्रमस्य ‘विलोमो’ऽन्य-
थात्वं, तत्र न्यूनाधिके च यत् ‘प्रायश्चित्तं’
प्रायस्तपसि चित्तं निश्चयस्तदर्थं, मूलेन ‘प्राय-
श्चित्ताय जुहोमि स्वाहा’ इत्यन्तेन होमः ॥११९॥

शिष्यं संस्कर्तुं पीठबन्धं करोति

भैरवं पूजयित्वाथ

प्रार्थ्यानुज्ञां वरानने ॥ १२० ॥

शिशोः कर्म प्रकर्तव्यं

यथा भवति तच्छृणु ।

शिशोरिति, शक्तिपाताङ्कुरितश्रीशिवभावस्य । 'कर्म' इति अधिवासरूपम् ॥ १२० ॥

तदाह

द्वारे मण्डलकं कृत्वा

दर्भं तस्योपरि न्यसेत् ॥१२१॥

प्रणवेनासनं कल्प्यं

शिष्यं तस्मिन्निवेशयेत् ।

समपादं स्तब्धकायं

सौम्याननकृताञ्जलिम् ॥१२२॥

'द्वारे' द्वारसमीपे 'स्तब्धकायम्' उत्थितं सौम्यदिग्भिमुखं प्रसन्नवदनं च ॥ १२२ ॥

गुरुः पूर्वमुखोऽस्त्रेण

प्रोक्षयेत्तं शिवाम्भसा ।

भस्मना ताडयेन्मूर्ध्नि

अस्त्रमन्त्रेण चालभेत् ॥१२३॥

भस्मना ताडनं यतेः, आलम्भनं स्पर्शश्च ॥१२३॥

नाभ्यूर्ध्वं त्रींस्तथा वारा-

न्नाभ्यधस्त्रीन्प्रकल्पयेत् ।

एतत्संस्कारत्रयं पाशशैथिल्याय अधस्त्री-
न्वारान् मलत्रयोत्पुंसनार्थम्, ऊर्ध्वं तु शक्ति-
त्रयोत्तेजनाय ॥

अथैवं शिथिलपाशत्वादेव विहितदेहादि-
शुद्धौ शिशौ

शिवं न्यासाङ्गसहितं

पूजयेद्भैरवेण तु ॥ १२४ ॥

किं च

वस्त्रं संप्रोक्ष्य चास्त्रेण

कवचेनावगुण्ठयेत् ।

पूजयेद्भैरवेणैव

तेनैवास्य

मुखं प्रच्छादयेत्तथा ॥ १२५ ॥

करणानां वहिष्प्रसरनिवारणायान्तर्विन्य-
स्तभैरवप्रकाशप्रत्यङ्मुखीकरणाय च बुद्धीन्द्रि-
याश्रयस्य मुखस्य प्रच्छादनम् ॥ १२५ ॥

देहन्यासमाह

व्योम्यात्मानं योजयित्वा

शिशोः शोष्या तनुः प्रिये ।

आग्नेयीं धारणां ध्यात्वा

निर्दह्यास्त्रेण तं शिशुम् ॥ १३४ ॥

धूमज्वालाविनिर्मुक्तं

दग्धकायं विभावयेत् ।

भस्मीभूतं ततः शान्तं

प्लावयेदमृतेन तु ॥ १३५ ॥

व्योमवच्चिन्तयेद्देहं

चैतन्यं कनकाशिवत् ।

शक्तिन्यासं न्यसेत्पूर्वं

कमलं प्रणवेन तु ॥ १३६ ॥

तस्योपरि तदात्मानं

ध्यायेज्ज्योतिर्मयं शुभम् ।

मूर्तिमन्त्रं समुच्चार्य

मूर्तिभूतं प्रकल्पयेत् ॥ १३७ ॥

एतत्सर्वं भावनया कार्यम् ॥ १३७ ॥

कथमित्याह

पूर्वोद्धृतेन मन्त्रेण

जातावेकवचनं । तेन

‘संहारेण यमिन्नेन’ (२।३६)

इत्यादिः सर्वः पूर्वोक्तः क्रम आश्रयितव्यः ।

एवमुत्तरत्र ॥

प्राग्वदेव शिवावेशावष्टम्भरसेन

प्लावयेदमृतेन तु ।

देहन्यासमाह

व्योम्यात्मानं योजयित्वा

शिशोः शोष्या तनुः प्रिये ।

आग्नेयीं धारणां ध्यात्वा

निर्दह्यास्त्रेण तं शिशुम् ॥ १३४ ॥

धूमज्वालाविनिर्मुक्तं

दग्धकायं विभावयेत् ।

भस्मीभूतं ततः शान्तं

प्लावयेदमृतेन तु ॥ १३५ ॥

व्योमवच्चिन्तयेद्देहं

चैतन्यं कनकाशिवत् ।

शक्तिन्यासं न्यसेत्पूर्वं

कमलं प्रणवेन तु ॥ १३६ ॥

तस्योपरि तदात्मानं

ध्यायेज्ज्योतिर्मयं शुभम् ।

मूर्तिमन्त्रं समुच्चार्य

मूर्तिभूतं प्रकल्पयेत् ॥ १३७ ॥

एतत्सर्वं भावनया कार्यम् ॥ १३७ ॥

कथमित्याह

पूर्वोद्धृतेन मन्त्रेण

जातावेकवचनं । तेन

‘संहारेण यमिन्नेन’ (२।३६)

इत्यादिः सर्वः पूर्वोक्तः क्रम आश्रयितव्यः ।

एवमुत्तरत्र ॥

प्राग्वदेव शिवावेशावष्टम्भरसेन

प्लावयेदमृतेन तु ।

अथ

मन्त्रन्यासो यथापूर्व-

मष्टात्रिंशत्कलावधि ॥ १३८ ॥

अथात्रैवान्तर्वहिश्च शुद्धतत्त्वात्मकदेहस-
र्गाय सृष्टिक्रमेण

कलाध्वानं न्यसेत्पश्चा-

च्छान्त्यतीताद्यनुक्रमात् ।

स्फटिकाभा तथा कृष्णा

रक्ता शुक्ला च पीतका ॥१३९॥

शान्त्यतीतादिका ज्ञेया-

स्तत्त्वभूतास्तु ताः कलाः ।

‘तत्त्वभूता’ इति खादिपृथिव्यन्तास्तत्त्व-
रूपतां प्राप्ताः, अत एवासां यथोचितमेव
ध्यानं युक्तमित्येष शुद्धतत्त्वसृष्ट्यर्थं कलापञ्च-
कन्यासोऽत्राधिवासे तावदुक्तः । पुत्रकादीनां
तु भाविपटलेऽन्यथैव संहारक्रमेण दीक्षार्थ-
मसौ भविष्यति, - इति न त्वत्राप्राकरणिक-
मेतदिति भ्रमितव्यम् ॥ १३९ ॥

उक्तसकलमन्त्रन्यासोपरि

धाम्नावाह्य तथाङ्गानि

न्यस्यान्तःकरणं भवेत् ॥१४०॥

आत्मान्तःकरणे यद्व-

तद्वत्पूजां समारभेत् ।

धाम प्रोच्चार्य संदध्या-

त्सवाह्याभ्यन्तरे पुनः ॥१४१॥

१४२ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् २१७

संधानं नाडीमंत्रात्मकं, 'सवाह्याभ्यन्त-
रम्' इति देहान्तःकरणाश्रयभैरवविषयं; स्थ-
ण्डिलाभ्यन्तरभेदेनेति त्वसत् ॥ १४१ ॥

अथ

शिवहस्ते विभुं ध्यात्वा
मन्त्रग्रामं सुजाज्वलम् ।

धामोच्चार्य च संधाय
शिष्यमूर्ध्नि करं न्यसेत् ॥ १४२ ॥

अधोमुखेन हृत्पृष्ठे
शिवहस्तेन चालभेत् ।

'विभुं' व्यापकं, सुजाज्वलत्वं पाशदा-
हाय । संधायेति पूर्ववन्नाडीमन्त्रक्रमेण, ब्रह्म-
रन्ध्रहृदययोर्भगवदधिष्ठानेऽपि पाशावृतत्वम-
स्तीति मूलभूमौ तत्र पाशदाहेन पारमेश्वर-
स्वभावोद्दीपनार्थमङ्गुलिपञ्चकाभिव्यक्तचिदा-
दिशक्तिपञ्चकव्याप्तिना शिवहस्तेन स्पर्शः ॥

उत्थाप्य दत्त्वा पुष्पं तु
अञ्जलौ भैरवेण तु ॥ १४३ ॥

प्रवेश्याभ्यर्चयेच्छंभुं

उत्थाप्येति, उत्पूर्वस्य तिष्ठतेरीहार्थत्वान्न-
गवत्पूजोद्योगं ग्राहयित्वा, — इत्यर्थः । प्रवेशो
'मण्डलेऽत्र शिवं पूजय' इत्याज्ञया भक्तिश्र-
द्धोन्मुखस्य तत्परत्वापादनं, यथा व्याकरणे
प्रवेशित इति । अर्चयेदिति, अर्चतेर्णिच् ॥१४३॥

शिष्योऽपि तथाचार्येण शिक्षितमन्त्रः पुष्पं

शिवमुच्चार्य निक्षिपेत् ।

अथ

निर्गत्य वन्दयेद्देवं

दण्डवत्

मण्डले इति योज्यम् ॥

तथा

त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ १४४ ॥

शिवकुम्भाग्निमध्यस्थं

स्थण्डिलस्थं च वन्दयेत् ।

त्रिरिति, त्रिविधेऽपि कालाध्वनि दण्डवत्

१४७ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् २१९

‘दक्षिणः’ स्वस्वरूपप्रधापरो मे भवेति वा-
ञ्छया स्वदक्षिणमेव भगवन्तं कुर्वन् परिभ्रा-
म्यन् स्तुवीत ॥ १४४ ॥

एवं च

शिवपूजाभिकार्यादौ

सकलीकृतविग्रहः ॥ १४५ ॥

नान्यथा प्राक्स्वरूपेण

पूजनार्हो भवेत्तु सः ।

भवेदिति वाक्यद्वये योज्यम् । आदिशब्दा-
ज्जपध्यानादौ ॥ १४५ ॥

किं च

नीत्वा कुण्डसमीपं तं

शिष्यहस्तावियोगतः ॥१४६॥

आत्मसन्ध्येऽथ दिग्भागे

मण्डलं प्रणवेन तु ।

प्रणवेनासनं दत्त्वा

तस्योपरि शिशुं न्यसेत् ॥१४७॥

विन्यास्यमन्त्रतेजसा ज्ञानक्रियाशक्तिस्फा-
रमयेन स्वहस्तेनास्य निमग्ने ज्ञानक्रियाशक्ती
हस्ताकर्षणयुक्त्या कर्षन्, - इति हस्तावियो-
गार्थः । 'सव्ये' दक्षिणे, शिशुमित्यद्यापि अत-
रुणीभूतशिवस्वरूपम् ॥ १४७ ॥

उपवेश्य करे दर्भं
भैरवेण समर्पयेत् ।

दर्भस्य

मूलं शिष्यस्य हस्तस्थं

साग्रमाचार्यजङ्घयोः ॥ १४८ ॥

हस्तयोः प्रसारितयोः सव्येतरशाखारूप-
योर्मध्ये तिष्ठति, - इति हस्तस्थं, जङ्घयोरिति
जङ्घोपजङ्घयोरुरुजानुसंधावित्यर्थः ॥ १४८ ॥

दर्भस्य व्याप्तिमाह

पिङ्गला मध्यमा नाडी

शिष्यदेहाद्विनिर्गता ।

सैवात्र दर्भभूता तु

गुरुनाड्यां लयं गता ॥ १४९ ॥

अथ

नाडीसंधानहेत्वर्थं

भैरवेणाहुतित्रयम् ।

तया नाड्या प्रवेष्टव्यं

शिष्यस्य हृदये सकृत् ॥१५०॥

ग्रहणाकर्षणार्थं तु

‘भैरवो’ निष्कलः, ‘शिष्यमध्यनाडी मन्म-
ध्यनाड्यां संलीनास्तु स्वाहा’ इत्यत्र प्रयोगः ।
ऐकात्म्यप्राप्तिरूपनाडीसंधानपूर्वमेव ग्रहणा-
कर्षणे युज्येते । यथोक्तं श्रीस्पन्दे

.....‘अयमेवात्मनो ग्रहः ।’ (४।२)

इति ॥ १५० ॥

अत एवाह

गृह्णन्मुञ्चन्पुनः पुनः ।

दीक्षाकाले यतश्चैवं

तदर्थं नाडिसंहतिः ॥ १५१ ॥

आचार्यः शिष्यात्मा भवतीति पूर्वपादान्त-
शेषः । समयिदीक्षायां शिष्यात्मनो हृदयात्

द्वादशान्तमाकर्षणं, ततोऽपि स्वहृदये साम-
रस्यापत्तिरित्यादि; पुत्रकादिदीक्षायां तु पा-
शमात्र [सूत्र] वागीशीगर्भयोजनादिकम-
धिकम् ॥ १५१ ॥

अथ सर्वाश्रयन्यस्तमन्त्रैः समं शिष्ये बह्वौ
चाग्नीषोमात्मतामभिव्यङ्क्तुं होमं निरूपयति

शिष्यस्याथ शिरोभूमौ

भैरवेण विधाय तु ।

संपातं सर्वमन्त्रैस्तु

ध्रुवेणाज्याहुतिं क्षिपेत् ॥१५२॥

जुहुयादिति शेषः ॥ १५२ ॥

कथमित्याह

मूलमन्त्रं समुच्चार्य

स्वा इत्यग्नौ प्रपातयेत् ।

हेति शिष्यस्य शिरसि

संपातः शिवचोदितः ॥१५३॥

स्पष्टार्थम् ॥ १५३ ॥

संपातं व्याचष्टे

शिष्यदेहे तु ये मन्त्राः

सवाह्याभ्यन्तरं स्थिताः ।

कुण्डस्थाः पूजिता ये तु

धामाद्यावरणान्तगाः ॥ १५४ ॥

युगपत्तर्पणं तेषां

संपातस्तेन कीर्तितः ।

एकैकस्यात्र मन्त्रस्य

आहुतित्रितयेन तु ॥ १५५ ॥

‘संपातो’ युगपत्सर्वत्राग्नीषोमात्मकस्वरूपो-
न्मीलनात्मा संस्कार इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

किं च

उत्थाप्य च ततः शिष्यं

तदर्थं मन्त्रतर्पणम् ।

कुर्यादित्यर्थः ॥

तत्र

भैरवाय शतं हुत्वा

हृदादौ दशकं हुतिः ॥ १५६ ॥

दशांशेन स्यादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

अथ

धाम्ना चोत्थाय होतव्यं
पूर्णाहुत्यानुतर्पयेत् ।

उत्थायेत्यनेन पूर्णाहुतिप्रयोगं स्मारयति ॥

एवं सामान्येन समयिदीक्षाविषयमधिवास-
मुक्त्वा पुत्रकादौ तद्विशेषमाधातुं यः पाशसूत्र-
विधिर्भविष्यति तत्र पाशानां बन्धनाय मन्त्रो-
द्दीपनं कर्तुमाह

मन्त्राणां दीपनं कुर्या-

द्धामाद्यस्त्रावधि क्रमात् ॥१५७॥

कथमित्याह

हुंकारद्वयमध्ये तु

मूलमन्त्रं समुच्चरन् ।

प्रणवादिफडन्तेन

आहुतीः प्रतिपादयेत् ॥१५८॥

एषैव

हृदादीनां च सर्वेषां

जातिरुक्तात्र दीपने ।

जायते तत्तत्कार्यानुगुण्यमनयेति 'जातिः'
विशिष्टो मन्त्रप्रयोगः । हृच्छब्दो वक्रादी-
न्युपलक्षयति ॥

एतच्च

पाशानां बन्धनार्थाय

मन्त्राणां दीपनं स्मृतम् ॥१५९

ते च दीप्ताः सन्तः

मन्त्राः करणभूतास्तु

पशुकार्यस्य साधने ।

'पशुकार्य' दीक्षा ॥

यस्यैतानि करणानि स महाप्रभावः

आचार्यः करणं प्रोक्तः

कर्तेत्यर्थः ।

कथमस्य शरीरादिमतो मन्त्राः करणमित्याह

शिवरूपो यतः स्मृतः ॥१६०॥

सत्यपि देहे निरुपाधिचित्प्रकाशशिवाहंभा-
वमय इत्यर्थः । ईदृशस्यैवानुग्रहेऽधिकृतत्वाच्चे-
त्याहुः—आचार्याधिकरणः शिवो दीक्षायां
साक्षात्कर्ता मण्डलस्यस्तु प्रयोजकः,—इति ।

ततस्तेषां सरस्वतीगर्भाधानसमये शिवः सा-
क्षात्कर्ता, प्रयोजक आचार्यः, — इत्यादि स्वी-
क्तेन व्याहन्यते । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावः
कश्चिदत्र पूर्वत्र वा ग्रन्थेऽस्तीति असदेवैतत्,
तस्मात्सर्वमन्त्रोदयप्रणयहेतुश्चिद्धनशिवात्ममय
एवाचार्योऽत्राधिकृतः । मन्त्राणामुद्दीपनमवश्यं
कार्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

क्रूरकार्ये तु कर्तव्ये

मन्त्रान्संदीप्य योजयेत् ।

क्रूरजात्यनुरूपेण

वाचकान्योजयेत्सदा ॥१६१॥

‘क्रूरकार्यं’ पाशानां बन्धच्छेदादि, पूर्वोक्तेन
क्रूरजातिक्रमेण योजनमेव मन्त्राणामुद्दीपनम् ॥

अत्र चावसरे

भ्रुकुटीकरालवदना-

न्वाच्यरूपान्विचिन्तयेत् ।

ईदृशं वाच्यवाचकानां क्रूरत्वमन्यत्रापि
साधकविषये क्रूरकार्ये मन्तव्यम् ॥

अत एवाप्यायनादौ

सौम्यजातियुतान्सौम्ये

सौम्यरूपान्विचिन्तयेत् ॥१६२

‘सौम्यजाति’र्वपडादिका ॥ १६२ ॥

यदर्थं मन्त्रोद्दीपनं तत्प्रतिजानीते

पाशकर्म ततो वक्ष्ये

एतच्च भाविपुत्रकदीक्षाधिवासाय । ‘तत’
इति मन्त्रोद्दीपनानन्तरं ‘पाशकर्म’ पुत्रकादि-
दीक्षोपयोक्ष्यमाणस्य भाविपाशसूत्रस्य यद-
धिवासरूपं कर्म तद्वक्ष्ये इत्यर्थः ॥

तत्क्रमेणाह

कन्याकर्तितसूत्रकम् ।

त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य

‘कन्या’ अनुपजातविकारपरशक्त्यानुकृत-
रूपेति । ततो मूलभूमेः प्रवृत्तानामाणवमा-
यीयकार्मरूपाणां सत्त्वादिगुणत्रयात्मकप्रपञ्च-
व्याप्तिभाजां पाशानां भाविवन्धच्छेदादिकं
समूलमुन्मूलनार्थम्, — इति कन्याकर्तितत्वे
त्रिगुणत्रिगुणत्वे चाशयः ॥

१६७ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्घोताख्यटीकोपेतम् २२९

इत्येकत्वमिह पाशसूत्रस्य । श्रीपूर्वादौ तु श-
क्तित्रयमेव त्रितत्वेन स्थितम्, - इत्याशयेन
त्रीणि सूत्राणीति प्रक्रियामात्रभेदः ॥ १६४ ॥

तच्चास्य सूत्रम्

नाडीभूतं विचिन्तयेत् ॥ १६५ ॥

सा च

सुषुम्ना मध्यमा नाडी

सर्वनाडीसमन्विता ।

ओंकारादि स्वनाम्ना तु

नमस्कारावसानकम् ॥ १६६ ॥

शिष्यदेहस्थितां नाडीं

सूत्रे संगृह्य योजयेत् ।

भावनयेति शेषः । सूत्रभूतायां नाड्यां
सर्वनाडीभिः समन्विता भावनया संगता
योजिता च ॥ १६६ ॥

तां

गन्धपुष्पादिभिः पूज्य

कवचेनावगुण्ठयेत् ॥ १६७ ॥

अत्रैव संनिधानार्थं होममाह

संनिधानाहुतीस्तिस्त्रः

स्वनामपदजातिकाः ।

दद्यादिति शेषः । 'ओं सुपुत्रायै स्वाहा' इत्यत्र
प्रयोगः ॥ १६७ ॥

अथ

शिवाम्भोऽस्त्रेण संप्रोक्ष्य

शिष्यस्य हृदयं पुनः ॥१६८॥

ताडयेदस्त्रपुष्पेण

एवं च

हृदि चित्संहता भवेत् ।

सर्वव्यापिकापि हृदयैकनिष्ठीकृता भवतीत्यर्थः॥

तदनु योगक्रमेण भावनयापि वा

हुंकारोच्चारयोगेन

रेचकेन विशोद्धृदि ॥ १६९ ॥

नाडीरन्ध्रेण गत्वा तु

चैतन्यं भावयेच्छिशोः ।

कदम्बगोलकाकारं

स्फुरत्तारकसंनिभम् ॥ १७० ॥

हृत्स्थं छित्त्वास्त्रखड्गेन

हुंफट्कारान्तजातिना ।

निष्कलास्त्रमेव खड्गः, तेन शिशोः पुर्यष्टकं
रश्मिमात्रावियोगि छित्त्वा ॥ १७० ॥

धाम्ना चाङ्कुशरूपेण

कर्षेच्छक्त्यवधि क्रमात् ॥ १७१ ॥

अङ्कुशेति पाश्चात्यकुटिलालकात्मना ख्या-
तेन । 'शक्त्यवधि' द्वादशान्तं तच्च ना-
सिक्त्यमिह ॥ १७१ ॥

ततः

द्वादशान्तं तु संगृह्य

संपुट्य हृदयेन तु ।

संहारमुद्रया योज्यं

सूत्रे नाडीप्रकल्पिते ॥ १७२ ॥

व्यापकं भावयित्वा तु
कवचेनावगुण्ठयेत् ।

प्रणवनिष्कलोच्चारपूर्वं 'देवदत्तचैतन्यं पा-
शसूत्रे योजयामि नमः' इति प्रयोगात् सूत्र-
देहे योजितस्यास्य व्यापकत्वभावना ॥१७२॥

अथास्मै पूजां कृत्वा

भैरवेणाहुतीस्तिष्ठः

संनिधानस्य हेतवे ॥ १७३ ॥

दद्यादिति शेषः ॥ १७३ ॥

पाशसूत्रविधेः प्रयोजनमाह

द्वितीयः सूत्रदेहस्तु

पाशा यत्र स्थितास्त्वमे ।

वन्ध्याश्छेद्यास्तथा दाह्याः

सूत्रस्थाने

सूत्रस्थाने समस्तपाशाश्रयस्य समावृत्ति-
हेतोः प्राणदेहस्य परोक्षत्वेन साक्षाद्वन्धाद्य-
योगे तत्प्रतिकृतिरूपं भाविशोध्यदेहासूत्रणात्
सूत्रदेहं कल्पयित्वा तत्स्थान्पाशान्वधीयात्

१७५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् २३३

छिन्द्यात् दहेच्चेत्यर्थः । 'इमे' इत्यनन्तरमेव
वक्ष्यमाणाः ॥

‘.....येनेदं तद्धि भोगतः ।’

इत्याम्नातत्वादारब्धकार्ये दीक्षोत्तरकाले भग-
वदर्चादिहेतौ तु न दाहादि युक्तमित्याह

न विग्रहे ॥ १७४ ॥

पाशानां संख्यासंज्ञास्वरूपाणि क्रमेण क-
थयति

पाशास्तु त्रिविधा भाव्या

मायीयाणवकर्मजाः ।

चैतन्यरोधकास्त्वेते

कार्यकारणरूपिणः ॥ १७५ ॥

मायोत्थत्वं मायायां भवत्वं मलान्तरेऽप्य-
स्तीति रूढ्यैव भिन्नवेद्यप्रथारूपं मलं 'मायी-
यम्' उच्यते । अत एवान्यत्र

‘अथात्ममलमायाख्या..... ।’

इत्याख्याशब्दः । अणूनामयम् 'आणवः' अपू-
र्णम्मन्यतात्मा लोलिकारूपः । 'कर्म' यजन-
ब्रह्महननादिरूपं ततो जातम् अत्र वासना-

धिरूढं धर्माधर्मात्मकम् । एषां च चैतन्यप्रति-
रोधकत्वं गुणभावापररूपमेव पाशत्वम् ॥१७५॥

एषां कार्यकारणरूपतां स्फुटयति

मलः कर्म निमित्तं तु

नैमित्तिकमतः परम् ।

मलः कर्म चेत्येतद्वयं निमित्तं मलस्य कर्म-
हेतुत्वात् कर्मणश्च मायीये कारणत्वात्, अतः
परं मायीयं नैमित्तिकं मलकर्मणोः कार्यमेवे-
त्यर्थः । यद्यपि कर्म भिन्नवेद्यप्रथारूपे मा-
यीये सति भवति तथापि न तद्धेतुकं पूर्ण-
स्फाराणां ज्ञानिनां तत्सद्भावेऽपि तस्यादर्श-
नात्, — इत्यपूर्णम्मन्यानामेवाज्यमानं तद्भ-
वतीति यथोक्तमेव ज्यायः ॥

ततश्च

आधाररूपं नैमित्तं

शरीरभुवनादिकम् ॥ १७६ ॥

‘आधारता’ भोगाश्रयता, आदिशब्दात्
भावाः ॥ १७६ ॥

अत्र च नैमित्तिके मायीये मले

निमित्तमभिलाषाख्यं

लोलिकारूपमाणवं मलमित्यर्थः ॥

किं केवलेनेत्याह

.....विचित्रैर्हेतुरूपकैः ।

धर्माधर्मात्मकैः सहकारिभिर्युक्तमित्यर्थः ॥

प्रकृतमनुसरति

तांश्चावलोकयेत्सूत्रे

बन्ध्यबन्धनहेतुतः ॥ १७७ ॥

तानिति पाशान् वक्ष्यमाणव्याप्यव्यापक-
भावयुक्त्यावलोकयेत्, । किमर्थं बन्ध्यानाम-
र्थात्तेषामेव बन्धनहेतुतो बन्धनायेत्यर्थः ॥ १७७ ॥

अथैषां शिष्यदेहस्थानां ताडनग्रहणपूर्वकं
सूत्रे क्रमेण योजनमाह

पाशानां-ताडनं कार्यं

हुंफट्कारान्तजातिना ।

स्वनामप्रणवाद्येन

शान्त्यतीताद्यनुक्रमात् ॥ १७८ ॥

‘प्रणवं’ शान्त्यतीतावीजं धाम चोच्चार्य
 ‘अमुकात्मस्थपाशव्यापिकायै शान्त्यतीतायै हुं
 फट्’ इति मन्त्रमुच्चारयन् ॥ १७८ ॥

पुष्पेण ताडयेन्मूर्ध्नि
 ग्राह्यं

ततः

हूमादि योजयेत् ।
 हुंफट्टारान्तयोगेना-
 गृह्य संहारमुद्रया ॥ १७९ ॥
 धाम्ना तु योजयेत्सूत्रे
 नमस्कारान्तयोगिना ।

पूर्वोक्तेनैव प्रणवपूर्वमूलमन्त्रसहितेन मन्त्रेण
 संहारमुद्रया वक्ष्यमाणया पाशत्रयमागृह्योक्तां
 जातिमपास्य नमस्कारान्तजातिनानेनैव म-
 न्त्रेण पाशसूत्रे योजयेत् ॥ १७९ ॥

अमुमेव क्रमं शान्त्यादिकलाखपि स्वमन्त्र-
 नामयोजनयुक्त्यातिदिशति

एवं शान्त्यादिकान्पाशा-

नस्थानात्संगृह्य योजयेत् ॥१८०॥

स्थानमत्र क्रमेण वक्रं हृद्गुह्यं पादौ ॥१८०॥

एतांश्च

भावयेत्त्रिविधान्पाशा-

न्पञ्चतत्त्वाध्वव्यापकान् ।

कलादीक्षायां समनन्तरं

‘तत्त्वभूतास्तु ताः कलाः ।’ (ख० ३।१४०)

इति वक्ष्यमाणत्वात् पञ्च यानि तत्त्वानि कला-
रूपाणि तैरात्मभूतैरध्वनोऽशेषस्य व्यापका-
नित्यर्थः ॥

अथ कथं पाशानां कलाव्याप्तिः, कथं
च मायोर्ध्वस्थशान्ताशान्त्यतीतापदे पाशानां
सत्ता ? इत्याशङ्क्याह

त्रयाणां व्यापिका शक्तिः

क्रियाख्या पारमेश्वरी ॥१८१॥

शान्त्यतीतादिभेदेन

पञ्चसंज्ञाप्रतिष्ठिता ।

आहुतीनां दत्त्वेति शेषः । जातिरत्र हुं-
कारः । मन्त्रपाठस्य क्रमः प्राग्वत् ॥ १८४ ॥

एतच्च शिष्यचैतन्यात्
विश्लेषकरणार्थं तु
पाशानां दीपनं भवेत् ।

यत एवं

दीप्ताः पाशास्ततो बन्ध्या-

स्ताडनग्रहणादिना ॥ १८५ ॥

आदिशब्दाद्वन्धिदानमपुनःप्ररोहार्थम् ।
उद्दीपितवीर्याणामेव पाशानां बन्धनं शिष्यचै-
तन्यावरणे स्वातव्यापसारणम् ॥ १८५ ॥

ताडनमाह

सूत्रस्थांस्ताडयेत्पुष्पैः

स्वदेहस्थानिव क्रमात् ।

यथा स्वदेहे क्रमादिति प्रोक्तमन्त्रतद्व्या-
ख्यादिक्रमेण ताडितास्तथा ताडयेत् ॥

बन्धने युक्तिमाह

धाम्ना च संपुटीकृत्य

स्वनाम्ना च सकृत्सकृत् ॥ १८६ ॥

बन्धने तु प्रयोगोऽयं

एवं प्रणवधामशान्त्यतीतावीजेभ्योऽनन्तरं
'शान्त्यतीतां देवदत्तात्मस्थपाशव्यापिकां व-
धामि' इत्युच्चार्य धाम नमःशब्दान्तमुच्चार-
यन् पाशसूत्रस्य मूर्ध्नि ग्रन्थिं दद्यात् । एव-
मन्यत् ॥ १८६ ॥

तदाह

सूत्रे ग्रन्थीन्प्रदापयेत् ।

ग्रन्थीनिति, व्याख्या पञ्च ॥

किं च

बन्धने परिमाणं च

कर्मणो विषयस्य च ॥१८७॥

न केवलं ग्रन्थीन् यावद्बन्धनसमये 'कर्म-
णः' शुभाद्यात्मनो 'विषयस्य' भुवनादेर्मायी-
यमलात्मनः, चशब्दादाणवस्य मलस्य 'परि-
माणं' नियतामध्वव्याप्तिं च प्रकल्पयेत् । त-
द्यथा निवृत्तावेकं पार्थिवं तत्त्वम् अष्टोत्तरशतं
च कालाग्न्यादिभुवनानामिति विषयस्य प-
रिमाणं भविष्यति । कर्मणो निवृत्तिप्रति-

ष्टाविद्यान्तं यावद्व्याप्तेः, मलस्य तु शान्ता-
 शान्त्यतीतान्तमपि संस्कारात्मना सूक्ष्मेण
 रूपेण सत्तास्त्येवैतत्सर्वमनुसंदधीत ॥ १८७ ॥

एवं च पाशसंयोगाजीवः

षट्त्रिंशत्तत्त्वमध्यस्थो

भुङ्क्ते भोगं

शुद्धम् ॥

अन्यच्च पाशविच्छेदात्तु नेत्याह

न चान्यथा ।

च एवार्थे ॥

प्रकृतमाह

पाशान्संस्थाप्य पात्रे तु

संपातं जुहुयात्सकृत् ॥१८८॥

पाशानिति पाशसूत्रं 'संस्थाप्य' इति शि-
 प्यदेहाद्विमुच्येत्यर्थः । संपातहोमः 'संपातं
 सर्वमन्नैश्च' (३।१४२) इत्यादौ निर्णीतः ॥१८८॥

अथैतान्पाशान्

पात्रसंपुटमध्यस्था-

न्स्थण्डिले विनिवेदयेत् ।

पात्रमध्यस्थ [त्वं] वेद्यवेदकान्तरावस्थिता
एते, — इत्याशयात् कवचावगुण्ठनव्यास्या च
'स्थण्डिल' इति तत्रार्चिते भगवति विनिवे-
दयेदिति एतस्य पशोस्त्वयैव मामिकां तनु-
माविश्य वद्धाः, — इति विज्ञप्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥

तथैव च

नीत्वा समर्पयेत्कुम्भे

तत्स्थं भगवन्तं विज्ञापयेत्—यथा ।

पाशान्संरक्ष हे विभो ॥ १८९ ॥

संरक्षणं च भाविपुत्रकादिदीक्षोच्छेद्याना-
मेपां सांप्रतं स्वकार्यशक्तिवन्धनात्माधिवास-
संस्कारः ॥ १८९ ॥

ततः

दर्भं विमोचयेच्छिष्यं

नाडीसंधानार्थं प्राक्परिकल्पितम् ॥

अथ चास्मै

पुष्पं पाणौ प्रदापयेत् ।

तेन चासौ श्रीभगवन्तं समन्त्रकमेव

स्थण्डिले शिवकुम्भे च

शिवान्नौ च प्रपूजयेत् ॥१९०॥

चकाराद्गुरुमूर्तावपि ॥ १९० ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा

दण्डवन्निपतेद्भुवि ।

अथ चास्मै

उत्थाप्य पञ्चगव्यादी-

[न्द्या]द्वै भैरवेण तु ॥१९१॥

आदिशब्दाच्चरुं दन्तकाष्ठं, भैरवेणेति स-

कलेन ॥ १९१ ॥

अत्र विधिमाह

गोमयेन शुचौ देशे

कार्यं मण्डलकत्रयम् ।

एकस्मिन्मण्डले विष्टः

पञ्चगव्यं शिशुः पिबेत् ॥१९२॥

उपविश्य द्वितीये तु

चरुकं प्राशयेद्भुधः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु
तृतीये मण्डले स्थितः ॥१९३॥
भक्षयित्वा च देवेशि
ततश्चैव विनिक्षिपेत् ।

पञ्चगव्यं संस्कृतस्थापितचरुभागभोजन-
योग्यतायै, चरुकं तु इतः प्रभृति शिवमय-
भोग्यभोक्तृत्वावसायाय, दन्तकाष्ठं परां शु-
द्धिमभिव्यङ्ग्यम् । आचम्येति पूर्वत्रापि यो-
ज्यम् ॥ १९३ ॥ -

तच्च पतितम्

पूर्वं पश्चात्तथैशोर्ध्वं
चोत्तरस्यां च शोभनम् ॥१९४॥

अन्यस्यामशुभं विद्धि
तस्य होमः शतं भवेत् ।

अस्त्रमन्त्रेण विघ्नशमनाद्येत्यर्थात् । एतच्च
बाहुल्येन साधकविषयम् ॥ १९४ ॥

अथैतदन्तस्यास्य कर्मणः सम्यक् संपत्त्यर्थम्

आचार्यो जुहुयात्पश्चा-
त्प्रायश्चित्तं शिवेन तु ॥१९५॥

विधेर्न्यूनातिरिक्तस्य
चित्तविक्षेपकर्मणि ।

चित्तविक्षेपकर्मणि सति विधेर्न्यूनातिरि-
क्तत्वं तस्य प्रायश्चित्तं जुहुयादिति संगतिः ।
तच्च

‘अग्निकार्यं यथापूर्वं..... ।’ (स्व० ४।३१)
इति भाविनीत्या अग्निकार्यान्ते न त्वधुनैवेति
पश्चादित्यस्यार्थः ॥ १९५ ॥

अत्र च

अष्टोत्तरशतं हुत्वा
प्रायश्चित्ताद्विशुध्यति ॥१९६॥

अथ मूलविश्रान्तिमेवानुसंधातुम्
पश्चात्संतर्पयेद्धोम-

सहस्रेण शतेन वा ।

यावदस्य विश्रान्तिर्घटत इत्यर्थः ॥

अङ्गवक्रवाचिनः

मन्त्रांश्च दशभागेन

अनन्तरमेपामेव

वह्नौ नैवेद्यदापनम् ॥ १९७ ॥

किं च

विशेषपूजनं चार्घं

मुद्राबन्धं वरानने ।

स्तोत्रं वाद्यं ततः कृत्वा

चरुं प्राश्य विसर्जयेत् ॥१९८॥

परमेशमित्यर्थात् ॥ १९८ ॥

निरोधार्घ्येण चार्घं तु

दत्त्वा चैव वरानने ।

रेचकेन तु संगृह्य

भैरवं तमनुस्मरन् ॥ १९९ ॥

मुष्टिना पूरितं नीत्वा

पूजयित्वा वरानने ।

अग्निष्टं वै

अग्निष्टं तमिति पूर्वोक्तं, पूरितमिति पूर-
केण, मण्डलात्संगृह्य रेचकेनाग्नौ स्थितं कृत्वा
तत्रापि तथैवार्चयित्वा ॥ १९९ ॥

पूरकेण

गृहीत्वा स्थापयेत्पुनः ॥२००॥

तत्रस्थं पूजयित्वा च
कलशे तु विनिक्षिपेत् ।

कुसुमादिभिरभ्यर्च्य

कुम्भ एव तु भैरवम् ॥२०१॥

यागगृहमनधिष्ठितं माभूदित्याशयात् ॥२०१॥

अथ स्थण्डिलात्

प्रक्षिप्य चैव निर्माल्यं

गोमयेन स्पृशेत्प्रिये ।

निष्क्रान्तं माल्यं न त्वत्र चण्डीशयोगतः ॥

तत्रैव च

शिवाम्भसा तु संप्रोक्ष्य

शिष्ये शय्यां प्रकल्पयेत् ॥२०२॥

गृहिणो दर्भशय्यां तु

यतेर्वै भस्मना प्रिये ।

पूर्वाशिरा गृही कार्यो

यतिर्वै दक्षिणाशिराः ॥२०३॥

दक्षिणवक्त्राभिमुखेन । शिष्टं स्पष्टम् ॥२०३॥

अथ शिखामन्त्रेण

तत्र स्थितस्य शिष्यस्य
शिखाबन्धं वरानने ।

— तथा

सिद्धार्थरोचनाद्यैश्च

रक्षां कुर्यादसिं स्मरन् ॥२०४॥

यतेर्गृहिणश्च क्रमेण रेखायुक्तया

भस्मना रोचनाद्यैश्च

अस्त्रप्राकारचिन्तनम् ।

एतदुपसंहरति

कवचेनावगुण्ठ्यैव

शिष्यं तु स्वापयेत्ततः ॥२०५॥

ततश्चैव तु निर्गत्य

वलिकर्म समारभेत् ।

तदाह

वलिस्तु कल्पितः पूर्वं

सर्वभूतेष्वथादरात् ॥ २०६ ॥

तं तु संगृह्य देवेशि
पूर्वादीशान्तकं क्षिपेत् ।

‘कल्पितो’ भूतार्थ साधितः ॥ २०६ ॥

अत्र च

भूता ये विविधाकारा
दिव्यभौमान्तरिक्षगाः ॥२०७॥

पातालतलसंस्थाश्च
शिवयागे सुभाविताः ।
ध्रुवादिसर्वभूताश्च
ऐन्द्राद्याशास्थिताश्च ये ॥२०८

स्वाहाकारसमायोगा-
तृप्यन्तूच्चारयन्क्षिपेत् ।

प्रणवपूर्वं ‘भूता ये’ इत्यादि ‘स्थिताश्च ये’
इत्यन्तमुच्चार्य ‘तृप्यन्तु स्वाहा’ इति मन्त्रेण
चलिं क्षिपेत् । अत्र मध्ये ध्रुवादीत्येतत् ध्रुव-
लोकपरामर्शाय । अथ च ‘ध्रुवः’ प्रणवः, त-
दादि कृत्वायं मन्त्रः पठनीयः ॥ २०८ ॥

वलिं च पूजापूर्वकं क्षिपेदित्याह

नमस्कारेण संपूज्य

गन्धैर्धूपैरनुक्रमात् ॥ २०९ ॥

पूर्वादीशानपर्यन्त-

मधश्चोर्ध्वं समन्ततः ।

अधिवासे वलिकर्मोपसंहरन् द्रव्यान्तरमु-
पक्षिपति

कोणस्थान्क्षेत्रपालांश्च

पतिताञ्छुपचानपि ॥ २१० ॥

वलिं दत्त्वा तु सर्वेभ्य

आचम्य च वरानने ।

सकलीकरणं कृत्वा

क्रमेण प्राशयेच्चरुम् ॥ २११ ॥

अनुग्रहावसरेऽत्र यावत्संभवं सर्वान् पूज-
यित्वैषामाशां पूरयेदित्यर्थः । चरुमिति, यमव-
शिष्टं भगैवदग्रात्प्रार्थितं च । 'क्रमेण' इति
गुरुसाधकपरिपाठ्या ॥ २११ ॥

यदाह

सहायैः सहितो वीर

एकचित्तः समाहितः ।

प्राञ्जुख उदञ्जुखो वा

मण्डलस्थः पृथक्पृथक् ॥ २१२ ॥

‘वीर’ इति त्यक्तजात्यादिग्रहो निष्कम्पः,
एकत्र शिवाभेदे चित्तं यस्य तादृक् समा-
हितः, बुभुक्षुर्दीक्षायां प्राञ्जुखो मुमुक्षुस्तु
उदञ्जुखः, पृथक् पृथक् मण्डलस्थ इति स्व-
सहायानां साधकपुत्रकादीनां समव्यास्यभा-
वात् संकरशङ्का माभूत्, — इत्यभिप्रायात्,
समव्याप्तिविश्रान्तौ त्वेकमण्डलत्वेऽपि न का-
चिद्धानिः ॥ २१२ ॥

तत्र

पञ्चगव्यं पिबेत्पूर्वं

चरुकं दन्तधावनम् ।

प्राश्यैवं सकलीकृत्य

रक्षां पूर्ववदेव च ॥ २१३ ॥

विधायेति शेषः ॥ २१३ ॥

यागभूमौ स्वपेत्पश्चा-

च्छिष्यैः सह वरानने ।

भगवदधिष्ठिते यागगृहे गुर्वादीनां स्वापो
दीक्ष्यविषयसमुचितस्वप्नदर्शनाय ॥

प्रकारान्तरमाह

भैरवध्यानयोगेन

समाधौ जाग्रदेव वा ॥ २१४ ॥

गुरुर्भवेत् शिष्यार्थमिति शेषः । 'समाधौ'
इति समाधाननिमित्तमिति शिवम् ॥ २१४ ॥

सन्मानसाम्बरविबोधदिनेशभामि-

रामोदवद्विकसितं हृदयाम्बुजम् ।

कृत्वा शिवार्चनविधौ विनिवेशयध्व-

मार्या भवभ्रमण्डुःखमलं जहीत ॥

इति श्रीस्वच्छन्दतन्त्रे

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेते

अधिवासपटलस्तृतीयः ॥ ३ ॥

श्रीमत्प्रतापभूमतुराज्ञया प्रीतये सताम् ।

मधुसूदनकीलेन संपादाय प्रकाशितः ॥

श्रीमत्साम्बशिवार्पणं भूयात् ॥

1 4 MAR 1969